

הדיאלקטיקה של הדמוניזציה בשיח הזהות הישראלי

אלון גן

י"ח טביוב: 'להפוך משורש את מנהגי הגלות שבהם נושן עמנו במשך אלפים שנה! הגלות, הגיטה, למדו את עמנו את חיבוב העבדות, את הזחילה, את ההתבטלות, את הכחדת העצמיות [...] הן תכלית הציוניות היא לטהר ולצרף את היהדות האמיתית מהחלאה והטינופת של הגלות, של הגיטה [...] רוח הגיטה דורשת מיתה רוחנית; והציוניות שהיא התחדשות בעם והיהדות דורשת חיים! רוח הגיטה דורשת ז'רגון, 'חדרים' מעופשים [...] עסקים נבזים, צדקה שתכליתה להרבות קבצנים, גבות כפופים ומוחות עקומים, אי־טבעיות ואי־כבוד, בערות והזיה וכו' וכו'; והציוניות דורשת לטאטא במטאטא השמד את כל הסחי והטנופת האלה'.¹

אילן גור־זאב: 'אני שואל: האם אין אתם רואים שכבר בשלה השעה לחינוך לגלותיות? [...] במובנו הפשטני, תעודתו של החינוך לגלותיות היא להבטיח שילדינו יהיו מצוידים היטב לקראת השיבה לחיים בגולה. [...] חינוך לגלותיות אינו מתמצה בחינוך המכשיר להתנהלות יעילה וראויה של אדם קוסמופוליטי, אלא מכוון בראש ובראשונה לאורח חיים אתי־יצירתי, היונק מהפילוסופיה הדיאספורית ומהאידיאה של הגלותיות ביהדות [...] בהקשר של היהודים בישראל חייב החינוך לגלותיות להכיר הן באפשרות ובצורך של גולה יהודית בפלסטיין המשוחחררת מן ההגמוניה הציונית והן באפשרות ובצורך של גולה יהודית בישראל הציונית, ההופכת לנגד עינינו לספרטה של מנולים'.²

לפנינו שתי ציטטות. הראשונה נכתבה בפתח המאה ה־20, והאחרת נכתבה בראשית המאה ה־21. הראשונה דורשת 'לטאטא במטאטא השמד את כל הסחי והטינופת' של הגלות, והשנייה מבקשת לאמץ 'פילוסופיה דיאספורית'. הראשונה מבקשת לעקר את 'הזחילה, העבדות, הנבזות והבערות' של יהודי הגולה, והשנייה סבורה: 'בשלה השעה לחינוך לגלותיות'. טביוב רואה בציונות מפעל התחדשות, ולעומתו גור־זאב רואה בציונות 'ספרטה של מנולים'.

1 י"ח טביוב, 'סגולה לעשירות', המגיד, 11.3.1900.

2 אילן גור־זאב, לקראת חינוך לגלותיות, רסלינג, תל אביב 2004, עמ' 192-199.

מעניין להורות על קווי הדמיון של שתי הציטטות הללו: שני הכותבים רותמים את כל יכולתם הרטורית כדי לבצע תהליך של דה־לגיטימציה, השחרה ודמוניזציה כלפי מושא ביקורתם. הדמיון נעוץ בסגנון, והשוני נגזר ממושא הביקורת: הציטטה הראשונה מהללת את הציונות ומכפישה את הגלות, והשנייה עושה אותה הדבר רק בהיפוך מושאי הגלורייפיקציה והדמוניזציה. לפנינו תהליך של תנועת מטוטלת. היפוך היחס למונח 'גולה' יכול להיות דוגמה למימוש התפיסה הדיאלקטית בהתפתחות ההיסטורית. אנו עדים לשלב פיתוחה של האנטי־תזה לתזה. כמעט באותם זעם וטוטליות שטביוב מבקש להיפטר בה 'מהחלאה והטינופת של הגלות' גור־זאב מבקש לחנך לגלותיות כאמצעי מרפא לתחלואי המדינה הציונית, שנהייתה 'ספרטה של מנוולים'. כשם שביקשו טביוב וחבריו לראשית המפעל הציוני למחוק את 'היהודי הישן', 'היהודי הגלותי', כך אינטלקטואלים ואנשי אקדמיה מבקשים כעת לבצע תהליך דומה של רצח 'הצבריות המדכאת'.

הדמוניזציה של ההווה הצברית היא אנטי־תזה לדמוניזציה של ההווה הגלותית. המאמר עוסק בארבעה שלבי התפתחות באתוס 'שלילת הגולה' כשיח מכונן בהבניית הזהות הישראלית־יהודית: שלב התזה הציונית כלפי ההווה הגלותית בראשית המפעל הציוני. לאחר מכן החל שלב ההרהור והערעור כלפי הצורך במפעל 'מחיקת היהודי' ויצירת העברי. בעקבות הבשלת תהליכי הרהור אלו התפתח שלב תנודת המטוטלת תוך כדי היפוך מושאי הדמוניזציה והגלורייפיקציה. לבסוף אבקש להורות על התפתחותה של סינתזה חדשה, שאכנה אותה השלב ה'יוד־אלי', שלב ששיח הדמוניזציה והגלורייפיקציה מאבד בו את חיוניותו ככלי לעיצוב זהות.

א. 'דומן ורפש אנו' - מהווה ז'ידית להווה עברית

תלי תלים של מחקרים עסקו באתוס 'שלילת הגולה' כאתוס המעצב המרכזי של המהפכה הציונית.

את רעיון 'שלילת הגולה' בכלל ואת שלילת המאפיינים של היהודי הגלותי בפרט טיפחו החלוצים בתור סדן המעניק לגיטימציה למהפכה הציונית.³ היות שהשיח המחקרי הנרחב סביב נושא זה היטיב להסביר את המקורות, את המאפיינים ואת הסוגיות הקשורות ליצירת 'העברי החדש' כחלופה ל'יהודי הישן', אבקש להדגים באמצעות כמה מקורות את הניסיון לעצב זהות חדשה על ידי השחרת הזהות ה'ישנה'. משמע כיצד שיח הזהות הציוני עוצב בדרך של תנועת המטוטלת: למול 'תזת היהודי' עוצבה 'האנטי־תזה' של העברי, ואחרי כן - הצבר, 'פה הבלורית והתואר'.

עיצוב זהות בתקופה מהפכנית מתבצע על ידי מהלך דיכוטומי המבקש לבצע פעולת מלקחיים מקבילה: להשחיר את המציאות שמבקשים למרוד בה ולהאדיר את הזהות החלופית שיש לאמץ. ברדיצ'בסקי היטיב לנסח את הכרעת הזהות הדיכוטומית הנדרשת: 'הגענו לעת שבה שני עולמות

3 חוקרים רבים ניתחו את מרכזיות אתוס 'שלילת הגולה' בשיח הבניית הזהות הציונית. סיכום ממצה של עיקרי התהליכים הרלוונטים ל'מחיקת היהודי' ויצירת העברי ראו למשל בתוך: אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997; הנ"ל, יהודים, ציונים ומה שביניהם, עם עובד, תל אביב 2007; עוז אלמוג, הצבר - דיוקן, עם עובד, תל אביב 1997.

מתנגשים: היות או חדלון! להיות היהודים האחרונים או עברים ראשונים.⁴ הוא טרח להטעין את ההכרעה הנדרשת במלוא כובד משקלה ההמלטי ('להיות או לא להיות'): מדובר ב'עולמות מתנגשים' ובבחירה שהשלכותיה הן 'היות או חדלון'. אליבא דברדיצ'בסקי, אם חפצי חיים אנו, עלינו לחדול להיות 'יהודים' ולהתחיל להיות 'עברים' לצורך השגת מטרה זו יצרה הציונות את לקסיקון הדמוניזציה היהודית, והוא גויס לתרגם הלכה למעשה את צו השעה הברדיצ'בסקאי. המהפכה הציונית גייסה את כל סוכני החברות שעמדו לרשותה (הגות, ספרות, ספרות ילדים, תנועות הנוער, ריקוד, מוזיקה, אמנות וכו')⁵ לצורך פרויקט 'פניוניבינוי' זה, שכינתה הסוציולוגית רבקה בר יוסף 'דה־סוציאליזציה ורה־סוציאליזציה'.⁶ כל אדם שביקש להשתלב בפרויקט נדרש לצרוב בתודעתו את קיומם של צמדי ניגודים שנועדו להורות על הצורך בדה־סוציאליזציה כלפי הנגטיב היהודי ורה־סוציאליזציה כלפי הפוזיטיב העברי:

כפוף - זקוף

פסיבי - אקטיבי

מתרפס - גאה

מכוער - יפה

פחדן - אמיץ

חולה - בריא

פרנסת אוויר (לופטגשפט) - עמל כפיים

איש האתמול - איש המחר

מעניין לראות שלמרות ההבדלים הרבים בין תנועת העבודה לימין הארץ־ישראלי בדבר הדרך שיש לעצב בה את המדינה העברית, בכל הנוגע לטקטיקה של הדמוניזציה כלפי היהודי הגלותי, רב הדומה מן השונה. זאב ז'בוטינסקי בחר לאמץ את המונח האנטישמי 'ז'יד' (יהודון) כאמצעי לניתוח ותחלואי ההווה הגלותית ולהצבת העברי כתחליף ל'ז'יד. במאמר הספד לזכרו של הרצל כתב ז'בוטינסקי את הדברים האלה: 'אנו, בעצם, לא ראינו בעיני־בשרנו את העברי האמיתי.

4 כתבי מ"י בן־גוריון (ברדיצ'בסקי), מתוך המדור 'שינוי ערכין', תל אביב תש"ך, עמ' כט.

5 מחקרים רבים עסקו בבחינת סוגיות שונות הנגזרות מהיות אתוס 'שלילת הגולה' לאחת מאבני היסוד של כינון המהפכה הציונית. המחקרים בחנו סוגיה זו באמצעות דיסציפלינות שונות, כגון תרבות, ספרות, קולנוע, מוזיקה, חינוך, ספורט. להלן דוגמאות אחדות למחקרים האלה: תרבות: איתמר אבן זוהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בישראל 1882-1948', קתדרה, 16 (1980), עמ' 165-189. מוזיקה: יוסף גולדנברג, 'השתקפותה של שלילת הגולה בזמר העברי', קתדרה, 111 (2004), עמ' 129-148. קולנוע: נורית גרץ, 'מקהלה אחרת, עם עובד, תל אביב 2004', בעיקר הפרק 'לידת העברי מתוך היהודי: הקולנוע הציוני, הלאומי'. חינוך: רות פירר, 'סוכנים של החינוך הציוני, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985. ספורט: יחיעם שורק, 'תרבות הגוף במשתלם של אבות התנועה הציונית', בתוך: חיים קאופמן וחגי חריף (עורכים), 'תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, סדרת עידן 22, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2002, עמ' 10-24. ספרות ילדים: יעל דר, 'ומספסל הלימודים לוקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ ישראלית, מאגנס, ירושלים 2006.

6 רבקה בר יוסף, 'דסוציאליזציה ורסוציאליזציה', בתוך: משה ליסק (עורך), 'עולים בישראל, אקדמון, ירושלים 1969, עמ' 41-59.

[...] הטיפוס, אותו אנו רואים כיום סביבנו [...] טיפוס זה איננו עברי, אלא, כביכול, "ז'יד" [...] החל מדכדוך הנפש וכלה בנעימת התחנונים שבקולו'. פרויקט עיצוב הזהות העברית שביקש ז'בוטינסקי ליצור מתבסס על מה שהוא מכנה שיטת ה'איפכא מסתברא':

כשאנו חולמים על העבר האמיתי וכבר מציירים אנו בלבנו את דמות דיוקנו, אין לנו ממי להעתיקה. אין דוגמא! ואנוסים אנו לנקוט שיטה של 'איפכא מסתברא', כלומר ליטול כנקודת מוצא את 'הז'יד' הטיפוסי של ימינו - ולהשתדל לדמות בלבנו את היפוכו הגמור. מחוק נמחק מדמות זו את כל אותן התכונות, שהן כה טיפוסיות ל'ז'יד', והכנס נכניס לתוכה את כל הסגולות העדרן כה אפייני בשבילו. כיוון ש'הז'יד' מכווער וחולני וחסר הדרת־פנים, נעניק לדמותו האידיאלית של העברי יופי גברי, שיעור־קומה, כתפיים אדירות, תנועות נמרצות, בוהק של צבעים וגונים. ה'ז'יד' מבוהל ומושפל, והוא צריך להיות גא ועצמאי. ה'ז'יד' מאוס על הכל, והוא צריך להקסימם. ה'ז'יד' הסכין להכנע, והוא צריך לדעת לצוות, ה'ז'יד' אוהב להסתתר בנשימה עצורה מעיני־זרים, והוא צריך בעוז ובגדלות לצעוד לקראת העולם כולו, להביט ישר ועמוק לתוך עיני־כל ולהניף לפנייהם את דגלו: 'עברי אנוכי!' [ההדגשות שלי. אי־האחידות במירכאות במקור]

כמו ברדיצ'בסקי, גם ז'בוטינסקי מאמץ את המודל הדיכטומי המבקש להשחיר את הזהות הנוכחית היהודית־ז'ידית ולעצב על חורבותיה את הזהות האלטרנטיבית הרצויה. שיטת ה'איפכא מסתברא' מאפשרת לחזק את הצורך ב'אור עברי' על חשבון העלטה הז'ידית: ה'ז'יד' מכווער חולני, ולעומתו העברי בעל 'יופי גברי'; ה'ז'יד' מבוהל ומושפל, והעברי גא ועצמאי; ה'ז'יד' 'מאוס', 'נכנע', 'מסתתר', והעברי 'מצווה' בעל 'עוז וגדלות'.

ממש באותו הזמן שז'בוטינסקי מותח ביקורת על תחלואי ההווה הז'ידית ונוקט את גישת ה'איפכא מסתברא', ברנר מבכה את ההווה הסרסורית של יהודי הגולה, ותולה את תקוותו באחדים מקרב אנשי העלייה השנייה שיצליחו למחוק את כתם הספרות היהודית:

רק מניינים של בחורים יוצאים מבין שנים־עשר מיליונים, הנכונים לרחוץ בנטפי זיעתם את חלאת הסרסרות הנוראה שדבקה בנו, לגול בידיהם המיובלות את חרפתנו ההיסטורית - אות הוא, אות־קין, כי סרסורים בסרסרותם ניחא ליה, [...] ואם אין כוח, אם דומן ורפש אנו, [...] אל תתחככו, כביכול, גם מעקיצות הבוז והשנאה מכל צד, שהצדק אתן.⁸

הוגי המהפכה הציונית רתמו לעזרתם עולם דימויים עשיר, אשר ביקש לייחס להוויית הגלות את כל הרע האפשרי. כשם שז'בוטינסקי כואב את קיומה של הווה ז'ידית וכשם שברנר זועק

7 זאב ז'בוטינסקי, 'דוקטור הרצל', כתבים ציוניים ראשונים, הוצאת ערי ז'בוטינסקי, ירושלים תש"ט, עמ' 100-98.

8 י"ח ברנר, 'הערכת עצמנו בשלשת הכרכים תרע"ד', כתבים, כרך רביעי, הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים, תשמ"ה, עמ' 1287-1288.

נגד ההוויה הסרסורית, כך ברדיצ'בסקי מציגה כהוויה עבדית⁹ ואורי צבי גרינברג - כהוויה כבשית.¹⁰ הביטויים 'זקנה', 'רפש', 'ריקבון', 'פחדנות', 'עבדות', 'עלטה', 'בכיינות', 'קיפאון', 'מחנק', 'עליבות' חוזרים בשיח בינוי הזהות החדשה כמעין מילות קסם שנועדו לסייע בתהליך עיקור היהודיות המשפילה ויצירת העבריות הגאה כתחליף. רבות כבר נכתב על כך, אך לצורך המחשת עצמת ההשחרה ולצורך השוואתה לשלב שבו מושאי הדמוניזציה מתחלפים אציג בקצרה שלוש דוגמאות ממחישות לשימוש בלקסיקון הדמוניזציה הגלותית. במאמרו המפורסם של מקס נורדאו על 'הדות השרירים' (1902) הוא מבכה את 'המצמוץ הפחדני' של דרי הרחוב היהודי:

זמן מרובה, מרובה מדי, עסקנו בהמתת בשרנו. [...] בעלטה של בתינו, מחוסרי אור השמש, התרגלו עינינו למצמוץ פחדני [...] נחדש, איפוא, את הקשר אל המסורות עתיקות הימים שלנו: נהיה שוב גברים עמוקי חזה, דרוכי אברים, עזי מבט [ההדגשות שלי].¹¹

תנועת השומר הצעיר הוציאה בראשית דרכה את ספר ההדרכה השקפת העולם השומרית. כך נכתב שם (1916):

נסתכל נא מקרוב לצעיר היהודי. עוד לפני הגיעו לעשרים הוא כבר זקן מופלג. בנשמתו חושך ואפלה [...] הננו היורשים האומללים של מגרעות אבותינו. ומגרעות אלו רבות ורעות. [...] היהודי השכיח אינו אלא קריקטורה של אדם נורמאלי ובריא בגופו וברוחו. כל חייו אינם אלא שרשרת של מעשים לא תקינים ולא בריאים, המכוונים לאפשר לו את קיומו [ההדגשות שלי].¹²

הטקסט הקודם יצא מבית המדרש של תנועה השייכת לתנועת הפועלים, ולהלן טקסט שישראל אלדד, איש הימין הארץ-ישראלי, אשר כמו השיח הדיכוטומי של ז'בוטינסקי ממשיך בעיצוב הזהות הרצויה בעזרת הצגת קטבים מנוגדים של אור וחושך:

הישירו את הגב היהודי שנתגבן על הספרים. הקלו על ראשו ממעמס החקירה והפלסוף

9 ברדיצ'בסקי (בהשפעת ניטשה) הרבה לבקר את הפיכת היהודים לעם עבדים והשתמש במונחים כגון 'עבדי העבר', 'עבדי הזיכרון', 'עבדי הספר', 'עבדי הרוח', למשל: 'מיני נמלים אנחנו ולא בני-אדם'; [...] כולנו, בנערינו ובזקנינו, באנשינו ונשינו, בגדולינו וקטנינו, כולנו הרי אנו עבדים להכתב והמכתב, רק להכתב. עבדים אנו - ועבדות זו היתה לעצם מעצמו, לישותנו והיותנו, לכל מה שבנו'. ראו: ברדיצ'בסקי, **כתבי מ"י בן-גוריון**, עמ' מו.

10 אורי צבי גרינברג היה מהמבקרים החריפים ביותר של ההוויה הגלותית, כשם שהשתמש ז'בוטינסקי במונח 'ז'יד', כך השתמש אצ"ג בביטוי 'הודונים' ראו את שירו 'קפיצת הדרך', **כל כתביו**, א, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"א, עמ' 72. אצ"ג כואב בשירו 'סיקריקין' את חרפת החולשה הגלותית שהאדירה את היותנו כבשים. להלן שורות אחדות מתוך השיר: 'דורות בלענו הרוק אשר ירקו הגויים [...] וזב זה הרוק בדמינו ממרוב הדורות [...] ולגועל לי אומר אבותי: נמשלנו לכבשים [...] בבשרנו הכבשי התעוררו דמי הסיקריקין'. ראו: **כל כתביו**, א, עמ' 133-134.

11 מקס נורדאו, 'הדות השרירים', **כתבים ציוניים**, א, ההסתדרות הציונית, ירושלים תשט"ו, עמ' 187-188.

12 'השקפת העולם השומרית' - ספר 'המדריך', **ספר השומר הצעיר**, ספרית פועלים, תל אביב 1956, עמ' 41.

ופיתחו את עיניו ליופי סביבו. רצון קודם לרוח. יופי קודם למחקר מופשט. גוף בריא קודם לפקחות השכל. הצחק קודם לאנחה, העתיד חשוב מהעבר. לפרוק עול העבר, הגלות, העצב מהשכם. לבער את הישן הנרקב בטרם הכניסה לחדש [ההדגשות שלי].¹³

כשאני מציג לפני סטודנטים את הטקסטים הללו, רבים מתקשים לעכל סגנון זה, וכמעט תמיד מתפתח דיון שמציג את קווי הדמיון בין השיח האנטישמי לשיח הציוני בכל הנוגע לדמותו של היהודי הגלותי. נושא זה חורג במקצת מעניינינו, אך מן הראוי לציין שבמובן זה בין השיח האנטישמי לשיח הציוני היו קווי דמיון רבים בכל הנוגע לדיאגנוזה (ניתוח 'המחלה היהודית') וקווי שוני מהותיים בכל הנוגע לפרוגנוזה (האופן שיש להתמודד בו עם 'מחלה' זו).¹⁴ דומה שיש כמה גורמים שמאפשרים לנו להסביר הן את הצורך בתהליך ההשחרה הן את עצמת הדמוניזציה של הטקסטים הללו. יש לראות בקונטקסט וברוח הזמן גורם מסביר: הציונות היא תנועה לאומית שצמחה לתוך ומתוך 'עידן האידיאולוגיות' שביקשו להמיר את 'העולם הישן' ב'עולם החדש'. אניטה שפירא מצביעה על היות 'האדם החדש' העברי ביטוי אחד מתוך מכלול דמויות של 'אדם חדש' שצצו בעידן 'אמונות הגאולה הגדולות של מאתיים השנים האחרונות'.¹⁵ 'האדם החדש' כמונח שנוולד בעקבות המהפכה הצרפתית היה צריך לצמוח בעקבות 'קריסת המשטר הישן' ו'מותו של האדם הישן'.¹⁶ ניטשה היטיב להגדיר את צו השעה ההיסטורי של תקופתו בדרישתו לנפץ את 'הלוחות הישנים' כדי ליצור 'לוחות חדשים'.¹⁷ ישראל אלדד, אשר תרגם את כתבי ניטשה לעברית, תיאר את סוד הקסם של כה אמר זרתוסטרא לקורא העברי: 'הסיטואציה הנפשית של מרבית הקוראים העבריים היתה זו של שבירת לוחות וציפייה ללוחות חדשים, זה המוטיב המרכזי בספר'.¹⁸

13 ישראל אלדד, 'ברדיצ'בסקי המורד', מצודה, ב, 3 (מאי 1937), עמ' 31.

14 דומה שיחזקאל קויפמן היה מהראשונים שעמדו על הסכנות הגלומות בשיח ההשחרה הציוני כלפי הגולה ובאימוץ אידאולוגיה שכינה 'אנטישמיות יהודית'. במאמרו 'חורבן הנפש' הוא מתח ביקורת חריפה ביותר על עצמת השנאה העצמית ועל הכלת התובנות האנטישמיות בשיח השחרת הגלות של סופרי ההשכלה ושל 'הלאומיות האנטישמית' (משמע הציוניים). קויפמן קבל על האופן שאימצו הציונים את התובנות האנטישמיות: 'הותרה הרצועה ואין מעצור לשימוש במילות גנאי ביחס ל"יהודי הגלות" [...] את "המילון" האנטישמי שבספרות העברית [...] תמצאו רק בספרות האנטישמית מן הסוג הרע ביותר'. ראו: יחזקאל קויפמן, 'חורבן הנפש', נתיב, 4-5 (1999), עמ' 87-92. המאמר פורסם לראשונה במאזניים, בטבת תרצ"ד, ולאחר מכן בספרו של קויפמן, בחבלי הזמן, דביר, תל אביב 1936. ביקורתו החריפה של קויפמן על אימוץ 'שיח אנטישמי' זה היא בבחינת יוצא מן הכלל המעיד על הכלל.

15 שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עמ' 155.

16 על האדם החדש בעידן המהפכות והלאומיות נכתבו מחקרים רבים. ניתוח תמציתי של נושא זה והקשרו לאדם החדש של המהפכה הציונית ראו: רינה פלד, האדם החדש של המהפכה הציונית, עם עובד, תל אביב 2002.

17 מוטיב 'שבירת הלוחות הישנים' היה למוטיב מרכזי בגישת ניטשה. אחד מסעיפי הספר כה אמר זרתוסטרא נקרא 'על לוחות ישנים וחדשים'. המוטיב המרכזי החוזר בסעיף זה הוא הדרישה: 'שברו נא לי את הלוחות הישנים'. מוטיב זה חוזר לכל אורך הספר בגרסאות שונות, ומדגיש ששלב הניפוח קודם לשלב הבנייה. על כך ראו: פרידריך ניטשה, כה אמר זרתוסטרא, שוקן, ירושלים תשל"ה, עמ' 194, 195, 197, 198.

18 ההקדמה לספר כה אמר זרתוסטרא.

כאשר מהפכן מבקש לחולל שינוי מהותי בחייו ובחיי עמו הוא נמצא בראשית הדרך בעמדה של מיעוט מבוטל, וכדי לגייס שותפים להצלחת המהפכה הוא נדרש לשיח טוטלי ודיכוטומי לצורך הצדקת עמדתו הרדיקלית. שלא כחוקר הבוחן את הטקסט דרך משקפיים רטרוספקטיביים, למהפכן אין כל ערבות אשר למבחן התוצאה. הוא אינו יודע אם המהפכה תצליח או תיכשל, ולכן הדמוניזציה נדרשת בתור אמצעי מגייס. יותר מכך, השחרת המציאות שמורדים בה משמשת מעין אמצעי עזר פסיכולוגי כדי לגייס אנרגייה למעשה ההגשמה המהפכני. במאמר 'לאן הלכה שלילת הגולה' אניטה שפירא מנתחת מוטיב זה, המנוסח בצורה נוקבת בשירו של אורי צבי גרינברג 'ההכרח': 'מוכרחים היינו לשנוא גם את אשר אהבנו'.¹⁹ אותם חלוצים שבחרו לעזוב את בית הוריהם ולהגשים את המרד בעולם זה בארץ ישראל השתמשו בדמוניזציה כסוג של סכר פסיכולוגי מפני הרצון לשוב הביתה. שפירא כותבת:

ככל שהקורבן שנדרש מאת החלוץ של החברה החדשה היה גדול יותר, כך גברה הנטייה לנוול את החברה הישנה [...] הקניית נוגדנים כנגד כוח המשיכה נעשתה באמצעות הצגת החברה ממנה באו כחברה החולה בכל מחלה אפשרית.²⁰

אחד ממאפייני היסוד המשותפים למהפכנים הוא תהליך השחרת העבר הקרוב והאדרת העבר הרחוק כמקור לגיטימציה למהפכה. הוגי הרנסנס הגדירו את העבר הקרוב 'ימי האופל', 'ימי החשכה', ופנו להחייאת התקופה הקלאסית-הלניסטית; ניטשה חזר ליוון הדיוניסית (הטרגית) הטרומסוקרטית-אפלטונית; ומחוללי הציונות חזרו לתקופת התנ"ך ולגיבורי בית שני כאלטרנטיבה לתקופת הגלות. המשותף לכולם היה תהליך של השחרה ודמוניזציה של המציאות שהם ביקשו לשנות וחיפוש מקור לגיטימציה והשראה מתקופה שייצגה עולם ערכים אחר שביקשו לאמץ, לשפר ולשכלל. יש דמיון רב בין התרפקות ניטשה על יוון הדיוניסית להתרפקות הציונות על 'כובשי כנען בסופה'.²¹

יש משהו פרדוקסלי בצורך של 'אנשי המחר' לרתום למרכבת העתיד את העבר הרחוק כדי לתקוע מקל בגלגלי מרכבת ההווה. לכאורה יש סתירה בין הקריאה ל'אדם חדש' להיזכרות בעבר רחוק, אך יש לזכור שכל מהפכה מתחילה מעמדת חולשה מול המציאות הדומיננטית שהיא מבקשת למרוד בה. טבעי הוא כי אדם שמבקר את ההווה מחפש שותפים רעיוניים למאבקו בתרבות השלטת. צורך זה גורם לרבים לפנות למה שמכונה כיום 'ההיסטוריה של המנוצחים', כלומר לקולות שנוצחו או הושטקו או דוכאו בעבר, שהציבו סדר יום ערכי אחר לתרבות המנצחת. כך מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שבחר להעדיף את ה'סיף' מן ה'ספר', חזר לקנאי ירושלים, והציב אותם כאלטרנטיבה לניצחונה של תרבות יבנה. כך שינתה הציונות את בר'כוזבא - משיח השקר התלמודי - לבר'כוכבא, סמל הגבורה של 'יהדות השרירים' האנטי-גלותית. נוצרה כאן מעין ברית

19 אורי צבי גרינברג, 'ההכרח', כל כתביו, א, עמ' 66.

20 אניטה שפירא, 'לאן הלכה שלילת הגלות', אלפיים, 25 (2003), עמ' 12.

21 'כובשי כנען בסופה', מתוך: שאול טשרניחובסקי, 'לנוכח פסל אפולו', שירי שאול טשרניחובסקי, תל אביב תשכ"ח. על השפעת ניטשה על התרבות החלוצית ועל הדמיון בפנייה לעבר קדום כמקור לגיטימציה ראו: אלון גן, 'לוחות ישנים - לוחות שבורים - לוחות חדשים: השפעת ניטשה על אתוס שלילת הגולה ועיצוב "האדם החדש" בתרבות הציונית', החינוך וסביבו, כט (2007), עמ' 277-290.

מקופחים בין המפסידים בעבר לאנשי המיעוט בהווה, ששמחו להיאחו ב'היסטוריה אחרת', בעלת מטען ערכי אופוזיציוני לתרבות השלטת.

כדי להמחיש את עצמת שיח הדמוניזציה בעיצוב הזהות העברית, בחרתי להציג שלושה דימויים שונים שמשרתים את אותן רעיון המבקש לעצב זהות חדשה על ידי עקירת הזהות הישנה: מודל מכונת הכביסה של ז'בוטינסקי, מודל החציבה של טבנקין ומודל הביעור של שלונסקי. כאמור, במאמר 'ד"ר הרצל' סבור ז'בוטינסקי שבכל אחד מיהודי הגולה טמון גרעין עברי, שכמעט נעלם עקב כתמי הפסיביות של 'אבק הגלות'. לדבריו, התכונות הז'ידיות הללו

אינן 'האני', ועלינו לרחצן ולסלקן, כדי שנגיע אל ה'אני'. אך לא כל הכתמים יירחצו בנקל, ולא כל הצלקות במהרה תירפאנה. בשביל לרחוץ מעל גופנו ונשמתנו את אבק הגלות, את עקבות הסבילות בת שנות אלפיים, נזדקק לזמן רב ולמים רבים - למים לא מנהרות נכר. רק אז יופיע לעינינו מתחת לשכבות אלו גרעינו העברי האמיתי.²²

ז'בוטינסקי מבקש ליצור את העברי על ידי תהליך ממושך של רחיצת כתמי הגלות (מובן שבמים לא מנהרות הנכר), ואילו טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד, מאמץ את מודל הפסל שחוצב את עצמו מעצמו:

החדש שבתנועה זו היה בראיית כל אדם כחומר שממנו הוא בעצמו חוצב את עצמו להיות פועל, ציוני, איש הקומונה העובדת, החקלאית. הדמות האידיאלית שרחפה לפניו היתה: להיות אחר, דמות של אדם אחר, שונה מזו הדמות של האדם בסכיבה שבה הוא חי וגדל עד עכשיו [...] כל אלה שהיו בקלוסובה [...] ריחפה לפנייהם דמות אותו אדם שכל אחד מהם צריך היה לחצוב אותו מבשרו ודמו הוא. וחציבת דמות האדם מעצמו אין לה שעור, היא נגמרת רק בהיגמר האדם.²³

אין זה מקרי שטבנקין השתמש במודל הפסל ולא במודל הצייר, הואיל וצייר לוקח בד חלק ומוסיף עליו את צבעיו, ואילו פסל לוקח גוש אבן ומלטש את הדמות הרצויה בתהליך של גריעה והסרה. העברי החדש מפסל את עצמו על ידי חציבת פיסות האבן הגלותיות מבשרו. ואשר למודל של המשורר אברהם שלונסקי, הרי בתיאור רטרופקטיבי המציג את יצירת החלוץ בארץ ישראל הגדיר שלונסקי את תהליך מחיקת היהודי ויצירת העברי 'ביעור חמץ של מנטליות':

ביעור חמץ של מנטליות. [...] החטא הקדמון היה - התרבות, ההשכלה, הספר, עודף כוחנו האינטלקטואלי. [...] אתמול - משכילים, ארכי-משכילים, לעילא ולעילא מכל משכיל בגויים; היום - בורים לראווה, פשוטים וגסים מתוך פרינציפ. [...] את התרבות מעיקרה ביקשנו להשליך אחרי גונו הכפוף מרוב עיון בספרים. [...] על-כן מתבערים מדעת היינו, מתחפפים לתיאבון ולהכעיס.²⁴

22 זאב ז'בוטינסקי, 'ד"ר הרצל', בתוך: כתבים ציוניים ראשוניים, הוצאת ערי ז'בוטינסקי, ירושלים תשי"ח, עמ' 99.

23 יצחק טבנקין, 'חנוך לדמות האדם והפועל', מבפנים, אפריל 1934, עמ' 6-19.

24 אברהם שלונסקי, 'מעגבניה עד סימפוזיה', ילקוט אשל: צרור מאמרים ורשימות, ספרית פועלים,

לפנינו אפוא שלושה מודלים המזקקים את תמצית הפעולה הנדרשת כדי לעצב את הזהות העברית החדשה: הראשון מבקש לכבס את כתמי הגלות; השני מבקש לחצוב, לגרוע ולהסיר את חלקי הגלות הזרועים באבן; והשלישי מבקש לבער את המנטליות הגלותית.

נראה ששיח הדמוניזציה הציוני כלפי הוויה הגלותית נועד לשרת שלושה ממדים מרכזיים:

(1) הממד הקיומי: משמע פיתוחה של ציונות קטסטרופלית, הסבורה שאין סיכוי לחיים יהודיים בגולה, ולכן המעשה הציוני הוא תנאי הכרחי, בבחינת 'עוז לתמורה בטרם פורענות'; (2) הממד הערכי: שלילת אורח החיים הגלותי כאורח חיים 'פסיבי', 'מנוון' ו'רקוב' וכולי, המחייב שינוי טוטלי בעיצוב הזהות היהודית; (3) הממד הפסיכולוגי: כאמצעי צידוק ורציונליזציה לטוטליות הנתק וכסוג של סכר פסיכולוגי מפני הרהורי ספק וחרטה. במובן מסוים אפשר לומר שגישה זו 'גיררה' את שורות האינטרנציונל הסוציאליסטי: 'עולם ישן עדי יסוד נחרימה, לא כלום אתמול מחר הכול' לטובת בניית הזהות העברית כאנטי־זהות לזהות היהודית.

כאמור, כל סוכני התברות התגייסו לטובת מחיקת הזהות הגלותית ויצירת הזהות העברית. אך לצורך המחשת העניין אסתפק בסוכן מרכזי ומהותי אחד: עברות השם הגלותי בתור אמצעי לדה־סוציאליזציה ולרה־סוציאליזציה. המחנך וסופר הילדים אליעזר שמאלי²⁵ פרסם ב־1936 את ספרו בני היררה, המתאר את החוויות שלו כמחנך בבית החינוך לילדי עובדים בתל אביב. הצורך בהשלת הזהות הגלותית ובאימוץ הזהות העברית באמצעות שינוי השם מתואר בספר זה כצו חינוך הרמוני:

נלמד את חברינו החדשים עברית! וגם את שמותיהם נחליף בשמות עבריים! מיד ניגשנו אל הילדה שבאה מגרמניה ושאלנו לשמה [...] אווה ...- פלטה הילדה נכלמת, - אווה מייר...- אם כן, מהיום יקרא שמך בישראל: חוה מאיר! קראה עפרה. - ואת מה שמך את? - פנה צבי מנהיים אל הילדה הווינאית - סופיה - ענתה והצטחקה. - לא סופיה, כי צופיה יהיה שמך מעתה! - קראתי אליה. - ואתה מהיום יהיה שמך לא סם, כי אם שמואל! - פנה משה בירב אל הנער האוסטרלי. כך קראנו שמות לכל התלמידים החדשים שבכיתה. - טוב, טוב - גמגמו 'הגרים' במבוכה, וכולנו צחקנו מטוב־לב. - שלום לך, חוה! שלום, צופיה! שלום, שמואל! - קרא עמי הליצן שהוא מושיט ידו ומחווה קידה לכל אחד ואחד, - כל הבא לארץ דומה לתינוק שנולד. היום נולדתם מחדש. מזל טוב לכולכם, מזל טוב!²⁶

לפנינו טקס ספונטני שתלמידי הכיתה עורכים, שמציג את 'עברות השם' (עצם המצאת שם העצם עברות הוא כשלעצמו עדות ישירה לעצמת דרישת השינוי) כתנאי הכרחי לצורך 'להיוולד מחדש' בארץ ישראל. אם נשאל את שירה המפורסם של זלדה 'לכל איש יש שם', דומה שאפשר כעת להוסיף עוד שורה: 'לכל איש יש שם, שנתן לו הפרויקט הציוני'. יש

מרחביה 1960, עמ' 237-238.

25 אליעזר שמאלי (1901-1985) היה מחנך ולאחר מכן סופר ילדים, וספריו שימשו סוכן חשוב בעיצוב התרבות העברית־צברית. ראו: איילת גיל־רונן, 'מחנך כסופר, הסופר כמחנך: ספרות הילדים של אליעזר שמאלי', דור לדור, לה (תשע"א), עמ' 75-96.

26 אליעזר שמאלי, בני היררה, כרמל, תל אביב 1936, עמ' 15-17.

להניח שקטע זה נקרא כיום בעיניים ביקורתיות: מי את התלמידה עפרה שתחליטי בלא כל התייעצות עם ההורים שאווה מייר צריכה 'להיוולד מחדש' כחווה מאיר. אך ב-1936 קטע זה מוצג הצגה הרמונית ומבורכת. כל המבקשים 'להיוולד מחדש' צריכים למחוק את זהותם 'המיירית' ולעצב זהות 'מאירית'.

חשוב לציין שמראשית המפעל הציוני היו גם קולות אחרים שלא אימצו את אתוס שלילת הגולה כאבן היסוד לבניין המפעל. היו גם קולות שביקשו לקרוא תיגר על אתוס זה, והצביעו על המחירים הקשים שייגזרו מתהליכי הביעור, הכיבוס, החציבה וההשחרה. אך למרות קולות חשובים אלו אי אפשר להכחיש ש'דרך המלך' הציונית הלכה בנתיבים שהוצגו לעיל, ונכון לראשית הדרך נדחקו אותם קולות מבית מדרשם של אחד העם, של ברית שלום ושל דוד מליך ואחרים לשולי הדרך.²⁷ לצורך המחשת הטענה בדבר היות שיח הדמוניזציה של הגלות 'דרך המלך' המרכזית בעיצוב הזהות העברית-ישראלית איעזר בווידי שערך המחנך יחיאל קדמי (בית אלפא) בשלהי עשור שנות השישים. קדמי, אשר ביקש לבחון מחדש את הצורך בחינוך לאתוס 'שלילת הגולה', ביקש להזכיר לקוראיו שהמסרים של יודק'ה, גיבור ה'דרשה' של חיים הזו, היו למצפן חינוכי, שלאורו חונכו תוצרי המהפכה הציונית. ה'דרשה' הציגה הצגה בוטה ולא משתמעת לשני פנים את הבושה ואת התיעוב כלפי ההיסטוריה היהודית. יודק'ה גיבור הסיפור זיקק בתמציתיות את הפרויקט הציוני באמרו שתכלית הציונות היא 'הריסת היהדות':

אני מתנגד להיסטוריה היהודית [...] אינני מכבד את ההיסטוריה היהודית! [...] אין לנו היסטוריה משלנו, משל עצמנו. [...] איני מקבל אותה! אפילו פרט אחד, אפילו קו אחד, נקודה אחת. כלום כלום [...] לגמרי! [...] מה יש בה? ... רק ציבור של דווים וסחופים, נאנחים ובוכים ומבקשי רחמים. [...] אני בכלל הייתי אוסר ללמד לילדים שלנו את ההיסטוריה היהודית, לאיזה שד ללמד אותם קלון אבותיהם? אני פשוט הייתי אומר להם: 'חברה! לנו אין היסטוריה! מיום שגלינו מארצנו אנחנו עם בלי היסטוריה. אתם פטורים. לכו לשחק בכדור רגל. [...] אין הציונות והיהדות דבר אחד, אלא שני דברים שונים זה מזה, אולי גם שני דברים הסותרים זה את זה. בודאי שני דברים הסותרים זה את זה! [...] הציונות מתחילה ממקום הריסת היהדות, ממקום שתש כוחו של העם. זו העובדה! [...] הציונות לא המשך, לא רפואה שם למכה, שטויות! היא עקירה והריסה היא ההיפך ממה שהיה' [ההדגשות שלי].²⁸

קדמי סבר כי אי אפשר להכחיש שהמסרים של ה'דרשה' היו לקוד ההתנהגות המצופה שלאורו חינוכו. בשלהי שנות השישים הדברים יכולים וצריכים להיקרא בדרך ביקורתית, ונדרשת רוויזיה מחדשת כלפי מסריו של יודק'ה, אך אי אפשר להתעלם '[ש] יודקה ... הוא גיבורה ומבצעה

27 על הגות ציונית שהתנגדה לאתוס 'שלילת הגולה' ראו, למשל: שלום רצבי, 'פולמוס שלילת הגולה בשנות השלושים ומקורותיו', הציונות, יח (1994), עמ' 291-327; יוסף גולדשטיין, אחד העם: ביוגרפיה, כתר, ירושלים 1992; מוטי זעירא, עף בכנפים שבורות: סיפור חייו ויצירתו של דוד מליך, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2012; קויפמן (לעיל הערה 14).

28 חיים הזו, 'הדרשה (1943)', בתוך: הנ"ל, סיפורים נבחרים, דבר, תל אביב תשי"ב, עמ' 186-201.

של המהפכה הציונית! זה היה האקלים הרוחני של "היודקים"... הנכחיש? הנתכחש?²⁹ עדות זו בדבר היות 'הדרשה' למעין מניפסט חינוכי, או כדברי קדמי 'האקלים הרוחני' אשר לאורו גדלו 'תוצרי המהפכה', הוא מעין אסמכתה מאששת לבולטותו של שיח הדמוניזציה הגלותית כאמצעי מהותי בהבניית הזהות העברית.

אסכם חלק זה ואומר כי אף על פי שהיו גם קולות אחרים שביקשו להרהר ולערער על הצורך בשיח דיכוטומי זה, לא ניתן להתעלם מכך '[ש] הרצון לטאטא במטאטא השמד כל הסחי הטינופת של הגלות' על הווייתה ה'יודית, העבדית, הסרסורית והכבשית הוליד את לקסיקון הדמוניזציה הגלותית שהיה לדלק הרוחני שהניע את גלגלי מפעל בינוי הזהות העברית.

ב. שנות השישים - דיון רפלקטיבי במחירו של פרויקט המחיקה

בטרם נעבור לשלב היפוך מושאי הדמוניזציה והגלורפיקציה מן הראוי להתעכב על שלב מקדים שהחל להיווצר בשלהי שנות החמישים: השלב שהחל תהליך רפלקטיבי של מקצת 'תוצרי המהפכה הציונית', אשר ביקשו לבוא חשבון עם המחיר הכבד של מפעל 'ביעור החמץ' של המנטליות הגלותית. 'אפרוריות היום השני למהפכה', משמע הקמת המדינה והמעבר החד ממאבק על הגשמת החלום לחוויה של פער הולך וגדל בין החלום לאופן מימושו, ו'התמסדות המהפכה' הובילו לתהליך הדרגתי, המבקש להמיר את הצורך בתחזוק הקיים בהצבת סימני שאלה על המחיר שגזרה המהפכה על תוצריה. בחרתי להמחישו באמצעות שתי זוויות מבט שונות המבכות את אותו תהליך: האחת היא חשבון הנפש של בן הארץ הצמא להכיר את כל מה ש'נחסך' ממנו - הסופר ס' יזהר, והאחרת של ילד גולה מילדי טהרן, שהחל להרהר ולערער על הצורך והאפשרות למחוק את עברו הגלותי - המחזאי והמשורר בן ציון תומר.

ס' יזהר - 'שממת תרבות - אנטרקטיקה קפואה של כלום'³⁰

ב־1958 עמד ס' יזהר במוקד של פולמוס ציבורי־ספרותי: ראשית, בעקבות צאת ספרו המונומנטלי ימי צקלג, ושנית, בעקבות שתי הרצאות שנשא, אשר עוררו הדים רבים: האחת לפני ועידת הסופרים והאחרת בכינוס מפקחים של משרד החינוך, שנערך באילת. הן בימי צקלג הן בהרצאות הורה ס' יזהר על מצוקה ושממה רוחנית שילכו ויתפסו בולטות הולכת וגוברת בשיח הציבורי. בחנוכה 1958 נערך כינוס מפקחים מטעם משרד החינוך באילת, ובו נשא ס' יזהר הרצאה שכותרתה 'ספרות בעולם מזועזע'. באמצע גישה אקזיסטנציאליסטית תיאר ס' יזהר לפני שומעיו את הוויית הקיום המאפיינת את החצי השני של המאה ה־20. הוא דיבר על 'תודעת אי נחת', על 'הוויה של התערערות, של השתמטות הקרקע והתערערות הבניין'; 'נכזבו האלים', 'דהו בינתיים צבעי הדגל ומשמעותם השתבשה', 'כל "האיזמים" למיניהם והדגלים המשובחים ביותר גואלו מידי אדם בדם אדם, או כבר נמוג צבעם מעליהם'. בהקשר הישראלי

29 יחיאל קדמי, 'על חטא שחטאנו בחינוכנו הלאומי', הדים, 92 (פברואר 1970), עמ' 8. על עצמת השפעת הדרשה של הוז ראו: דן לאור, 'מ"הדרשה" ל"כתב אל הנוער העברי": הערות למושג שלילת הגולה', אלפים, 21 (2001), עמ' 171-186.

30 יזהר סמילנסקי, 'מדינה בצהריים', דבר, 20.4.1988. המשמעות של טענה זו תפורט בגוף המאמר.

היטיב ס' יזהר לתאר את הוויית 'אפרוריות היום השני למהפכה', שחשו רבים בעקבות המעבר מיישוב למדינה. הוא סבר שיש צורך 'לחדול מנגן מנגינות שאבדה משמעותן, והורה על תהליך של מעבר מתקופה של ביטחון לתקופה של מבוכה: 'רק כימי דור אחד עברו וכמה סימני קריאה מוחלטים הפכו לסימני שאלה, לשלוש נקודות'.³¹

בין ובתוך השורות מבצבצת אווירה של זהות סדוקה, של 'דגלים דהויים' ושל רצון לחפש אחר מקורות רוח שיוכלו להזין את המבוכה ואת סימני השאלה. ס' יזהר היה מהראשונים שביקשו להמשיג את תחושת הדלות הרוחנית ואת שאלת הזיקה למורשת היהודית של בני הארץ. בספרו ימי צקלג עוסק יזהר 'בצער השורשים החתוכים',³² ומצר על הפער הגובר בין 'העושר שעשינו בנכסי חומר, ובין הפיהוק המציץ מנכסי הרוח שלנו'.³³ הוא הרגיש שבני דורו חיים הוויה של 'דלות מגומגמת', של 'תרבות עציצים חיוורת',³⁴ ועומד על הצחיחות הנגזרת מנתק השלשלת:

אבא קרע עצמו ובא ונשתל מחדש. ואני וחברי כבר סגטיליים. צמחי צדי הדרך. כבר לא תלמידי־חכמים. ועוד לא שום חכמים בחכמה חדשה. [...] בחורים בלי יחוס אבא המה. רק יחוס־אב להם. וכל הקודם לעליית אבא - חשכה.³⁵

באפריל 1958, בסימן חגיגות העשור למדינת ישראל, התכנסה הוועידה ה־18 של הסופרים העבריים. ס' יזהר נשא נאום חריף, שתרגם את הגיגיו הספרותיים בימי צקלג לדברי תוכחה קשים נגד הדלות הרוחנית של בני דורו, הנגזרת מ'החור השחור' שנוצר בין התנ"ך לפלמ"ח:

רבותי, לרבים מן היושבים באולם הזה יש יחוס אבות, לאלה שנולדו בארץ יש, בדרך כלל, רק יחוס־אב. וקודם לאביהם שהביאם לכאן - חשכה. ההיסטוריה מתחילה באבא. עלילת עליותו והתנחלותו. ולפניו? היה משהו שהיה ידוע אולי לאבא ויקר לו - לנו לא נודע אלא כ'שלילת הגולה'. [...] אל תתפלאו אפוא אם תמצאו בשדה הספרות הצעירה צמחים לא מעט ששורשיהם אינם אלא מתפשטים לרוחב מאין להם שהות ודעת להעמיק תחתיהם. רצפת סלע בינינו ובין מה שקדם לעליית אבא. [...] אבד מידינו המפתח אל אוצרות 'עם הספר' עשיר התולדות, וכל מה שנאגר מאז ימי בית שני ועד תמול שלשום - זר לנו ושותק ואפל מפנינו.³⁶

31 יזהר סמילנסקי, 'ספרות בעולם מזועזע', כינוס מפקחים באילת, חנוכה 1958. הרצאתו פורסמה במקומות שונים, ונהייתה לחומר קריאה ודין בתנועות הנוער השונות. אני משתמש בעותק שהוציאה חטיבת הנוער של איחוד הקבוצות והקיבוצים שכותרתו 'מקורות לסמינו י"ב'. העותק נמצא במכון הביבליוגרפי של יד שבנקין. ניתוח מעניין של הרצאה זו ותגובתו של בן־גוריון לדברי ס' יזהר נמצאים בספרו של מיכאל קרן, בן־גוריון והאינטלקטואלים, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 1988, עמ' 123-131.

32 כך כינה אלי שבייד את תופעת הנתק בין סופרי דור תש"ח לאוצר המורשת היהודית. ראו את הפרק 'צער השורשים החתוכים' בספרו שלוש אשמורות בספרות העברית, עם עובד, תל אביב 1964, עמ' 202-224.

33 ס' יזהר, ימי צקלג, עם עובד, תל אביב 1958, עמ' 554.

34 שם, עמ' 555.

35 שם, עמ' 555-556.

36 הנ"ל, 'עשור המדינה וספרות ישראל' (דברים בוועידת הסופרים ה־18, 7.4.1958), דף, יד (אוגוסט 1958), עמ' 10. דברי ס' יזהר עוררו הדים רבים. ראו למשל: י' דוד, 'סופרים נתבעים לשוב למקורות

עשור לאחר הקמת המדינה ביקש אחד מ'בכירי תוצריה' לערוך חשבון נפש דורי כלפי מחיר המהפכה. הרצון להכיר את מה שקדם לאבא, הרגשת היעדר השורשים והכמיהה לחפש את ה'מפתח' שבאמצעותו יוכלו בני דורו להיפגש עם 'אוצרות עם הספר' היו למבשרי מגמה שהלכה והתחזקה בשנות השישים. מגמה זו ביקשה לקרוא תיגר על 'הרצח הרוחני' שבוצע כלפי 'כל מה שקדם לאבא' החלוץ. רבים מבני 'דור המשך' החלו במסע מתמשך להיכרות מחודשת עם 'ארון הספרים היהודי' כמקור רוחני ש'נחסך' מהם.³⁷

חשוב לציין שבמרוצת השנים חזר ס' יזהר והתריע על המחיר הנגזר מ'אבדן המפתח אל אוצרות עם הספר'. ביטוי לעצמת נוכחותה של ביקורת זו אצל יזהר אפשר למצוא בשני ההספדים שנשא לפני אנשים שייצגו אולי יותר מכל אדם אחר את המימוש האולטימטיבי של דמות הצבר: משה דיין ויגאל אלון. כך הספיד ס' יזהר את משה דיין:

אלפי השנים שבין ימי התנ"ך ובין ימי נהלל - הוא [משה דיין] וחבריו לא ידעו עליהן הרבה ולא התעניינו בהן. המרחק העצום והמכביד הזה, כאילו נסגר ולא היה. כאילו כל תמולם של היהודים וכל אלפי שנות הגולה, לא היו אלא ליל חושך ארוך ומיותר וכעת מתעוררים ממנו ישר אל הבוקר העולה הזה.³⁸

חלפו שבע שנים ממותו של דיין, ויזהר מספיד 'אייקון צברי' אחר - יגאל אלון:

אנשים כיגאל אלון או משה דיין, ורבים רבים כמותם, מה הם למדו על היהדות, מה ידעו על היהדות, מחוץ לפרקי תנ"ך, ובין התנ"ך לביאליק היתה להם רק שממת תרבות ורק אנטארטיקה קפואה של כלום וכך באה ההתנתקות מן הרצף וההתקפלות אל תוך בועה, בלי קשרים אל קודם ואל אחרי-כך.³⁹

מן הראוי לשים לב שקיים פער מסוים בין דברי ס' יזהר למעשיו בפועל. למרות דברי התוכחה האלה, שנאמרו בשלהי שנות החמישים של המאה הקודמת, לא ניכרת בכתיבתו הספרותית והפובליציסטית פנייה למקורות היהדות, ובמובן זה אפשר להכיל את הביקורת גם על המבקר עצמו. במובן זה היה ס' יזהר תוצר של הבעיה שהיטיב לבקר.

העתיקים, ס. יזהר על היצירה הקלושה של ספרותנו הצעירה', מעריב, 8.4.1958. רפאל בשן ראיין את ס' יזהר בעקבות הסערה שעוררו דבריו. בשן שאל את יזהר מה דעתו על העיסוק הגובר בנושא התודעה היהודית, ויזהר השיב: 'אני בעד ... אי אפשר לקפוץ מהשרשים האפלוליים של התנ"ך - ישר אל הפרח והאילן המבלב של תרבות ישראל בדורנו. היכן הגזע? חסר לנו ממד העומק'. ראו: רפאל בשן, 'במקום אימא בייבי-סיטר' (ריאיון עם ס' יזהר), מעריב, 10.4.1958.

37 על התעצמות מחאת דור הבנים כלפי מפעל המחיקה ורצונם לפנות ל'ארון הספרים היהודי' כמקור רוחני ש'נחסך' ראו: אלון גן, 'המרד בהוויה היצחקית: המאבק לפריצת הסד המעקר של דרישת המשך', החינוך וסביבו, ל (תשס"ח), עמ' 155-180.

38 יזהר סמילנסקי, 'אמן הקצר והישר', מעריב, 27.11.1981.

39 יזהר סמילנסקי, 'מדינה בצהריים', דבר, 20.4.1988. מן הראוי לציין שס' יזהר אמנם התריע על אותה 'שממת תרבות', אך לא עשה רבות כדי לשנות מגמה זו, ומקצת הדברים שאמר על בני דורו אפשר לזקוף גם אליו.

בן ציון תומר - 'ילדי הצל' באים חשבוני עם פרות 'עץ השכחה'

ב־1961 חוותה החברה הישראלית מאורע מטלטל זהות: משפט אייכמן, אשר שימש קטליזטור מרכזי בחשבון הנפש כלפי 'דהיית הדגלים' והמעבר מ'סימני קריאה לסימני שאלה' שהצביע עליהם ס' יזהר עוד בשלהי שנות החמישים. מחקרים רבים רואים במשפט אייכמן מאורע מכריע, שהחל את תהליך סדיקת חומות היהירות והאטימות של הצבר. דומה שיותר מכל אדם אחר היטיב חיים גורי להמשיג את טלטלת הזהות שחולל משפט זה. 'איש מאיתנו לא יצא מכאן דומה לעצמו',⁴⁰ כתב גורי, אשר היה גם תוצר צברי וגם אחד מסוכני עיצוב הצבריות. בספר מול תא הזכוכית שיקף גורי שיקוף רפלקטיבי את הטרנספורמציה האישית והדורית שחוללו בו המפגשים עם עדויות הניצולים במשפט.⁴¹ אך גורי, כמו ס' יזהר, ביקש לבוא חשבון עם מחיר המחיקה והדמוניזציה שלתוכה נולד, ואילו בן ציון תומר ביכה זאת מתוך זווית המבט של מי שנדרש להיוולד מחדש על ידי 'רצח' זהותו הקודמת. שלוש שנים לאחר נאומי התוכחה של ס' יזהר הוציא בן ציון תומר את מחזהו ילדי הצל: מחזה בשתי מערכות. המחזה, אשר היה בעל סממנים אוטוביוגרפיים רבים למציאות חייו של בן ציון תומר, מילדי טהרן, שהתחנך במוסד החינוך שומריה של השומר הצעיר, היה למעין אנטומיה של זהות סכיוזופרנית. גיבור המחזה הוא יוסלה, ניצול שואה שהגיע לקיבוץ, ששינה את שמו לשם צברי-עברי - יורם - וביקש לממש את פרויקט הדה-סוציאליזציה - רה-סוציאליזציה מבית המדרש הציוני. יורם כמה למחוק את 'צל הצל' שבו - יוסלה - וגייס את כל כוחותיו כדי 'לרצוח' את יוסלה ולברוא את יורם. המחזה הוא מעין ניתוח רפלקטיבי, העוסק גם בחוסר האפשרות ואולי גם בחוסר ההצדקה לתהליך המחיקה. יורם יוסלה מסכם בצורה הטובה והתמציתית ביותר את הנדרש מאותם מהגרים שביקשו להשתלב בפרויקט עיצוב הזהות העברית-צברית: 'מיום שבאתי ארצה ביקשתי לאכול מעץ השכחה'.⁴² במובן מסוים המציאות הסכיוזופרנית של יורם יוסלה היא מעין מקרה פרטי המבקש ליישם הלכה למעשה את עצמת הדרישה הכללית של יודק'ה גיבור 'הדרשה'. כשם שיודק'ה ביקש לייסד את הציונות על ידי הרס היהדות, כך גיבור המחזה מבקש ליצור את יורם על ידי הרס יוסלה. אך כעת הציווי הקטגורי בדבר מחיקת העבר נהיה משא קשה, מכביד ואולי גם לא אפשרי. נורית, בת זוגו של יורם יוסלה, מקשה ושואלת: 'שינוי השם מספיק בשביל לשכוח?' ויורם מחזיר תשובה, המעידה על כישלון פרותיו של 'עץ השכחה': לא, אבל זה מספיק בשביל להעמיד פנים. בארץ הזאת הרוצה לשנות את הביוגרפיה - משנה את שמו.⁴³ ואז בוודאי כואב הוא מספר לאהובתו על רגע שאפשר לכנותו 'שעת התודעה הסדוקה':

40 חיים גורי, מול תא הזכוכית, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1962, עמ' 73.

41 על השפעת משפט אייכמן על החברה הישראלית ועל עיצוב זהותה נכתבו מחקרים רבים. ראו למשל: חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ידיעות אחרונות, תל אביב 2001; אניטה שפירא, משפט אייכמן: דברים שרואים מכאן לא רואים משם, יד ושם, ירושלים 2002.

42 בן ציון תומר, ילדי הצל: מחזה בשתי מערכות, עמיקם, תל אביב 1963, עמ' 23. המחזה נכתב ב־1961 והוצג בתאטרון הבימה ב־1962.

43 שם.

לעולם לא אשכח את הערב ההוא במוסד [המוסד החינוכי של השומר הצעיר] הייתי תורן, יחד עם דובי ועם נעמי. ניקיתי את השולחנות. כמויות עצומות של אוכל נערמו על השולחן. כמויות שיכלו לפרנס את הורי שם, במשך שנה, 'מה לעשות עם השירים? שאלתי. 'לאשפה!' ענה לי דובי. 'אינני יכול', אמרתי. שניהם התחילו לצחוק כאילו סיפרתי בדיחה טובה. פתאום התחלתי לשנוא את עצמי, אותם, את עצמי. את זיכרונותיי שמפריעים לי להיות אחד מהם. את יודעת מי זה היה דובי? ומה לא הייתי נותן אז בשביל להיות רבע דובי? תארי לעצמך: הבן הבכור של הקיבוץ. שחקן הנבחרת. הרקדן של המוסד, ואם לא מספיק לך - טרקטוריסט וגואם מצויין. [...]. התחלתי לרצוח בתוכי את יוסלה, יוסלה מת! יחי יורם!⁴⁴

קטע זה מיטיב להמחיש מרכיב מהותי בעיצוב הזהות הצברית שנדרשו לאמץ כל אלה שבאו 'משם' - מוטיב השנאה העצמית כלפי הזהות הקודמת. יורם רצה בכל מאודו לאכול מ'עץ השכחה', אבל לצערו הרב התרחש אירוע: פתאום, בניגוד לרצונו, בחר יוסלה להגיח לרגע ולפרוץ את 'החומה היורמית'. יוסלה לא אפשר ליורם לזרוק את שאריות האוכל שיכלו לשמש את משפחתו 'שם' למשך שנה. 'ילדי השמנת' הקיבוציים צוחקים על התשובה של יוסלה יורם, ונכון לרגע מכונן זה עדיין יורם הוא 'המנצח', והתובנה שהוא מסיק מהחשיפה הלא רצונית של הממד היוסלאי שיש בו היא הצורך להמשיך בפעולת השנאה העצמית מחד גיסא ('התחלתי לשנוא את עצמי... את זיכרונותיי שמפריעים לי להיות אחד מהם') ובפעולת 'רצח השנוא' מאידך גיסא ('התחלתי לרצוח בתוכי את יוסלה, יוסלה מת! יחי יורם').

המחזה ממשיך לעסוק בסבך נפתולי הזהות הסכיזופרנית של יורם יוסלה. בראשית הדרך הוא ביקש לשכלל את האמצעים הנדרשים לצורך רצח יוסלה, ואילו מאוחר יותר הוא מציג לאהובתו את מציאות חייו כהוויה של תחושות אשם כבדות כלפי כל היקרים לו עקב היותו קרוע בין פיסות זהות סותרות:

גם את אמרתי לי: 'מאז שבאו התחלת לברוח אל עברך' ובכן, אני רק הפסקתי לברוח מפניו ... [...]. צדקת ... אינני חייב להגיש אל שפתיך את זר הקוצים שלי, אבל הם, הם מגישים לי את קוציהם יומם ולילה... את עברי מלא המתים, את עברי שאינו שייך לי יותר... את כולם גזלתי, לעזאזל. את כולם! מאמא - את יוסלה שלה. יוסלה מת! מאבא - את בנו [...]. וממך לא גזלתי שום דבר? אולי את הפלמחניק העליו מהקומזיצים, שעכשיו הוא מאכיל אותך זבחי מתים? ... נורית ... את מוכרחה לעזור לי ... את מוכרחה...⁴⁵

סוף המחזה מציג את השלב השלישי של מסע עיצוב הזהות. בשלב הראשון יורם יודע כי קיים קושי לרצוח את יוסלה, אך הוא מגייס את כוחותיו לעשות זאת, ואילו בשלב השני הוא חווה את הרגשת האשם כלפי מנגנוני הרצח, כעת הוא מודה בכישלון הניסיון:

44 שם.

45 שם, עמ' 60.

להניח... לברוח... יום אחד, הייתי ילד, היה יום שמש, ראיתי את צלי. ענק, ארוך, שחור, מאחורי. הסתובבתי וגם הוא הסתובב. חרב עץ היתה בידי. התחלתי להכות בו. החרב נשברה. הצל נשאר.⁴⁶

חרב העץ הוא משל לכל סוכני הסוציאליזציה שביקשו לרצוח את 'זהות הצל' הקודמת. עכשיו יורם מודה בכישלון יכולתם לרצוח את זהותו הקודמת. 'החרב' נשברת, 'הצל' נשאר. בן הארץ ס' יזהר והעולה הגלותי בן ציון תומר משלימים את שני צדי מטבע פרויקט ההשחרה והמחיקה. יליד הארץ כואב את מחיר הצלחת פרויקט הדמוניזציה לגולה, אשר הוא נולד לתוכה. קוד הצבר כקוד ההתנהגות המצופה הולך ומאבד את חיוניותו, ובגינו הוא מבקש להכיר את כל מה 'שזר ושותק ואפל', ולהודות שמחיר 'קפיצת הדרך' הבן-גוריונית הובילה את בני דורו להוויה שהוא מכנה 'אנטרטיקה קפואה של כלום', 'שממת התרבות' או 'ליל חושך ארוך ומיותר'. הוא מבקש להסיר את 'משקפי הדמוניזציה' שדרכם ראה את הגלות ולהודות שהמשקפיים האלה הפכו את בני דורו ל'צמחי צד הדרך' ששורשיהם לרוחב.

ס' יזהר מבקש להכיר את מה שלעולם לא ידע, ואילו בן ציון תומר מבקש להתפייס עם מה שביקש להכחיד. יליד הגולה כואב ומבקש לקרוא תיגר על הצורך לבנות זהות על בסיס שנאת הזהות הקודמת ומחיקתה; או כדברי תומר באחד הראיונות שנערכו אתו לאחר יציאת המחזה: 'התאקלמות אמת מתחילה רק אז שאינך מוותר על מה שהנך. כל ויתור על הזהות האישית מוביל להתבוללות ולסטנדארטיזציה של בני אדם'.⁴⁷ יזהר רוצה להכיר את זהות סבו ('כל מה שקדם לאבא זר ושותק ואפל'), ותומר רוצה להשלים מחדש עם הזהות שביקשו ממנו להשיל. ס' יזהר ובן ציון תומר הם אפוא דוגמה כיצד החל משלהי שנות החמישים אתוס 'שלילת הגולה' והדמוניזציה כלפי היהודי הגלותי זוכים לתהליך אטי והדרגתי, המבקש להמיר את סימני הקריאה בסימני שאלה. משלהי שנות השמונים אפשר לראות כיצד סימני השאלה כלפי שלילת הזהות היהודית מתחלפים בסימני קריאה השוללים את הזהות הצברית.

ג. 'שבחי גלות' -

מדמוניזציה של הוויית הגלות לגלוריפיקציה של 'הפילוסופיה הדיאספורית'

מחקרים רבים עסקו בעלייתו של השיח הפוסט-ציוני משלהי שנות השמונים למוקד של ויכוח שתחילתו במגדל השן האקדמי והמשכו בשיח התקשורתי והציבורי.⁴⁸ בספרו הזמן של הפוסט מיטיב אורי רם להורות על מכלול ההקשרים (תוך כדי הפנייה למגוון נרחב של מקורות) בין

46 שם, עמ' 74.

47 דניאל הארניש, 'יורם אינו רוצה לוותר על זהותו, אומר בן ציון תומר שזכה בפרס ע"ש ברץ מטעם "הבימה", דבר, 26.2.1963.

48 מחקרים עסקו בכך. ראו למשל: אורי רם, הזמן של ה'פוסט' - לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל, רסלינג, תל אביב 2006; פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, עיונים בתקופות ישראל, סדרת נושא, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 1996; טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט-ציוני, ידיעות אחרונות, תל אביב 2003; יהודה שנהב, יוסי יונה, רב תרבותיות מהי? - על הפוליטיקה של השונות בישראל, בבל, תל אביב 2005.

תהליכי היסוד של העידן הפוסט־מודרני לתהליכי יסוד בפריחת השיח הפוסט־ציוני: עידן קץ האיידאולוגיות, תהליכי הגלובליזציה, הביקורת הגוברת על 'פרויקט המודרנה', הניסיון להקנות הד ומבע לקולו של 'האחר' בשיח הציבורי, הפניית זרקור תשומת הלב לכלל המודרני, המושקעים והמנוחשלים וההצבעה על מגוון אמצעי השליטה, הדיכוי וההזרה של ההגמוניה והאליטות השולטות בחברה. ככל שנחלשו חישוקי 'הדת האזרחית הלאומית' כמקור מרכזי לעיצוב הזהות האישית, כך גברו הקולות שביקשו לעצב את זהותם על בסיס התרסה כלפי מי שנראו 'מעצבי סדר היום הלאומי'.

בשנות השמונים אנו עדים למגמה הולכת וגוברת שהוגים, חוקרים, אנשי ספרות, אמנות וקולנוע נרתמו בה לקידום תהליכים שזכו לכותרות, כגון

ממודרניות לפוסט־מודרניות

פירוק המטא־נרטיב הלאומי (ובהקשר הישראלי: פירוק המטא־נרטיב הציוני)

מחברה חד־קולית לחברה רב־קולית

מפור היתוך לרב־תרבותיות

מהיסטוריה של מנצחים להיסטוריה של מנוצחים

מהיסטוריה מונוליטית להיסטוריה פלורליסטית

מהיסטוריה קונצנצואלית להיסטוריה קונפליקטואלית.⁴⁹

מהמחצית השנייה של המאה ה־20 החל השיח ההיסטוריוגרפי בעולם המערבי לפתח גישות רבות שביקשו לחתור תחת ההיסטוריה הרשמית כמו שהכתיבו סוכני עיצוב התודעה הלאומית. מונחים כגון 'מיקרו־היסטוריה', 'היסטוריה "מלמטה"', 'היסטוריה חברתית', 'היסטוריה של "האחר"', ויותר מכול המעבר מ'היסטוריה של מנצחים' ל'היסטוריה של מנוצחים' היו למונחי מפתח שחלחלו בהדרגה משיח אקדמי אוטורי לשיח מעצב זהות ברחבי העולם המערבי בכלל וברחבי שיח הזהות הישראלית בפרט.

במחקר הזה אני מבקש להתמקד במרכיב מסוים מתוך שיח זה – שלב היפוך היוצרות שהגולה משתנה בו ממושא ביקורת למושא הערצה, והצבר משתנה ממושא הערצה למושא ביקורת. להיפוך יוצרות זה יש מגוון נרחב של מבעים בשדות שיח שונים, כגון מחקר, הגות, ספרות ושירה. מתוך מגוון רחב זה בחרתי לדגום מספר מבעים, והמשותף לכולם הוא דמוניזציה כלפי ההווה הצברית וגלורייפיקציה כלפי ההווה הגלותית, והשונה הוא שלאחדים הערגה לגולה היא ערגה לגולה אשכנזית ולאחדים היא ערגה לגולה מזרחית.

דומה כי אחד המאמרים המרכזיים שתרמו תרומה של ממש למגמה זו הוא מאמרו של אמנון רז־קרקוצקין: 'גלות בתוך ריבונות, לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית'.⁵⁰ המאמר מנתח ניתוח ביקורתי את תחלואי החברה הישראלית שנגזרו עקב אימוץ אתוס 'שלילת הגולה' כעיקרון המכונן המרכזי של הציונות. רז־קרקוצקין סבר שמחיקת העבר הפלורליסטי היהודי והמצאת עבר אחיד מדומה עם תכלית ציונית הולידו את התופעה ש'הדבק' היחיד בה

49 לסקירה נרחבת המפנה גם למקורות הרלוונטיים של תהליכים האלה ראו: הזמן של הפוסט'.

50 אמנון רז־קרקוצקין, 'גלות בתוך ריבונות, לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית', חלק ראשון: תיאוריה וביקורת, 4 (סתיו 1993), עמ' 23-55; חלק שני: תיאוריה וביקורת, 5 (סתיו 1994), עמ' 113-125.

לאטרנטטיבה הגלותית היה דבק מיליטריסטי, שיצר אטימות וכהות חושים רגשית כלפי כל 'האחרים', 'המנוצחים' שלא צייתו לקוד ההתנהגות המצופה. רוֹקְרוֹצְקִין מנתח את מנגנוני ההדרה, ההשכחה או ההזרה כלפי הפלסטינים, המזרחים, הנשים והיהודים הגלותיים, ורואה באתוס 'שלילת הגולה' מבית המדרש הציוני את המקור לפיתוחה של אטימות מתנשאת ויהירה, שהצליחה לעקר את הרגישות היהודית שהיתה בגולה. כשם שיצרו יהודי הגולה את 'ירושלים של מעלה', דומה שרוֹקְרוֹצְקִין יוצר את 'גולה של מעלה', שהוא מבקש להציגה כחלופה אתית לציונות.⁵¹ יצירת תודעה של 'גלות בתוך ריבונות' תאפשר ליצור מצב של תיקון מתמיד ורגישות 'לאחר' עקב מעבר להזדהות עם 'ההיסטוריה של המנוצחים'. בעיניו הגלות היא תמצית המהות היהודית. אין מדובר בגזרת גורל או עונש, אלא בבחירה: 'אין לסכם את תפיסת הגלות כמצב שנכפה על היהודי - זוהי בחירה מודעת. רוצה לומר, הבחירה בהיות יהודי היא בחירה בגלות'.⁵²

חשוב לציין שהוויכוח בין שוללי הגלות למחייביה הוא ויכוח שראשיתו בראשית הרעיון הציוני. הוגי דעות כגון הרמן כהן ופרנץ רוזנצוויג בראשית הדרך והמשך בג'ורג' שטיינר במחצית השנייה של המאה ה-20 הציגו זמן רב לפני אמנון רוֹקְרוֹצְקִין וחבריו לשיח הפוסט-ציוני גישה השוללת את הלאומיות היהודית והרואה בהוויה הגלותית תנאי למימוש ייעודו המוסרי של העם היהודי ולהיותו החלוץ והשליח של קידום רעיון תיקון העולם במובנו האוניברסלי וההומניסטי. רצונו של רוֹקְרוֹצְקִין ליצור תהליכי דה־קולוניזציה ודה־טריטוריאליזציה ושאיפתו לפתח 'תודעה א־טריטוריאלי' כאמצעי לפיתוח רגישות מוסרית.⁵³ נשענים רבות על השיח ההגותי שעסק בחיוב ההוויה הגלותית והצגתה 'תעודה', ייעוד רוחני או - כדברי ג'ורג' שטיינר - על ההנחה שמולדת היהודים היא 'הספר' ולא 'הקרקע'.⁵⁴

פְּרָדָה מְאוּרִי

בשנת 2002 יצא לאור ספרו של ההיסטוריון מוטי גולני **מלחמות לא קורות מעצמן**. ספר זה יצר שילוב מאתגר בין מחקר היסטורי ביקורתי לספר אוטוביוגרפי אישי. גולני ניתח ניתוח היסטורי המתחקה אחר התפתחותו ונוכחותו של השיח המיליטריסטי בחברה הישראלית. בד בבד עם התובנות המחקריות הללו גולני הציג תחנות ביוגרפיות בחייו הממחישות כיצד גם הוא היה תוצר שעוצב בתבנית נוף המולדת הצברית-מיליטריסטית. במובן מסוים אפשר לראות בספרו

51 ביקורת על הממד הא־היסטורי והפוסט-מודרני במאמרו של רוֹקְרוֹצְקִין ראו אניטה שפירא, 'פוליטיקה וזיכרון קולקטיבי - הויכוח על אודות 'ההיסטוריונים החדשים'', בתוך: הנ"ל, **יהודים חדשים יהודים ישנים**, עמ' 19-45.

52 רוֹקְרוֹצְקִין (לעיל הערה 50), חלק ראשון, עמ' 29.

53 שם, עמ' 50-51.

54 הפולמוס סביב שלילת הלאומיות היהודית וחיוב ההוויה הגלותית מראשית התפתחות הלאומיות היהודית. ראו למשל נתן רוטנשטרייך **המחשבה היהודית בעת החדשה**, עם עובד, תל אביב 1987, בעיקר הפרק 'פני הגולה', עמ' 159-215. על גישתם של הרמן כהן ופרנץ רוזנצוויג ראו למשל רבקה הורוביץ, **פרנץ רוזנצוויג: הכוכב והאדם**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2010, עמ' 231-275. על גישתו האנטי-לאומית והאנטי-ציונית של ג'ורג' שטיינר ראו: אסף שגיב, 'הבעיה היהודית של ג'ורג' שטיינר', **תכלת**, 12 (2002), עמ' 133-157.

של גולני מעין תמונת מראה למחזהו של בן ציון תומר רק בהיפוך מושאי 'הרצח'. כשם ששירוס הצבר ביקש 'לרצוח' את יוסלה הגלותי בילדי הצל, כך מרדכי גלנץ הגלותי מבקש לרצוח את מוטי גולני הצבר (על השימוש בשמות האלה ראו לעיל).

בספר הזה יש פרק שכותרתו 'פרדה מאורי'. גולני יוצא במסע אישי, שמטרתו להשיל מעצמו את 'ההוויה האורית' (אורי של משה שמיר שהוא הלך בשדות כאב־טיפוס צברי מובהק), שכמעט הצליחה לסרס או להחניק כל ממד רוחני בחייו. גולני רואה באורי ובחינוך לאוריות דבר מסוכן: 'דמותו של אורי מסוכנת במיוחד כיוון שעיקרה הקרבת החיים בעיניים פקוחות, ללא ערעור'.⁵⁵ וממש כשם שביקשו שלונסקי וחבריו החלוצים לעשות 'ביעור חמץ של מנטליות' גלותית בראשית המאה ה־20, כך גולני מבקש לעשות 'ביעור חמץ של מנטליות' צברית בראשית המאה ה־21.

עוד קודם בין התהליך שעבר יורם־יוסלה ובין התהליך שגולני־גלנץ עובר הוא שהמודעות הרפלקטיבית והביקורתית כלפי קוד התנהגות הצברי נעשים בשלב מאוחר יחסית. בראשית הדרך (בילדותם ובנעורם) הרצון לאמץ את הזהות האורית, הזהות הצברית, אינה מוטלת בספק, ורק בבגרותם מתרחש תהליך שמבקש להיחלץ ממכש סוכני העיצוב הצבריים. בראשית הדרך גולני מזדהה עם הצברים - ה'אורים' - ומתבייש באביו הגלותי - 'האחר': 'נוכרתי בוֹיכוח קולני בבית הספר שבסופו קבע בר־הפלוגתא שלי: אבא שלך חלש, גלותי כזה, ואני חשבתי שהוא בסך הכל צודק. [...] כי כך הוא "אורי", קשוח, לוחם, עשוי ללא חת'.⁵⁶ ממש כמו יורם מילדי הצל, גם גולני מפתח תודעה סכיופרנית, הנאבקת בין 'אוריות' ל'גליות' של אביו: 'ראיתי את אבא שלי, חשתי את עלבונו, את הבושה של מי שאינו שייך לא לשם ולא לכאן, פליט ומהגר נצחי, עלבונו חילחל לתוכי, ואיני יכול עימו ואיני יכול בלעדיו'.⁵⁷ רק לאחר שהצליח גולני להשתחרר אט־אט מכל סממן אוריי־צברי, הוא הרגיש בושה על הבושה. כעת מוטי גולני החדש (או כדבריו מרדכי גלנץ) מתבייש בגולני הישן, שהתבייש באביו:

מה לא עשה אבא כדי שאהיה ראוי להיות צנחן, צבר. [...] עזב בגפו את עיירת הולדתו, גילח את פאותיו, הסתובב מחופש לגוי, שוליית נגרים בבודפשט, [...] הצליח לעלות על 'רכבת קסטנר', שרד את ברגן־בלזן. אחר כל אלה עלה לארץ, הלך מקיבוץ לקיבוץ באמונה גדולה. עם פרוץ המלחמה, בחורף 1948, התגייס לחטיבת גולני שנתנה לו את שמו ואת הזהות החדשה שכל כך רצה. [...] לא החמיץ לא מלחמה ולא שירות מילואים. זה לא הספיק. הוא היה זר ונשאר זר. זר לבני הקיבוץ היהירים, המלאים בגאוות הצלחתה של הציונות בארץ־ישראל [...] ואני, בנו, מבקש להיות כמו אלה שלא הבינו, שלא יבינו, מסרב לשאת את עלבונו, רוצה להיות 'אורי'.⁵⁸

רק בשלב מאוחר יחסית בחייו ובעקבות מאורע טראומטי במלחמת לבנון הראשונה הצליח מוטי גולני להיפרד מכל סוכני הסוציאליזציה שעיצבו את הווייתו הצברית, להיפך למרדכי גלנץ ולהיפרד מהמסכה האורית:

55 מוטי גולני, מלחמות לא קורות מעצמן, מודן, בן שמן 2002, עמ' 63-64.

56 שם, עמ' 38.

57 שם, עמ' 31.

58 שם, עמ' 42.

בראשיה אל ואדי הבוערת [במלחמת לבנון הראשונה] שוב הבנתי כי מעולם לא הייתי 'אורי'. לאחר הקיבוץ, ההדרכה, הפעילות התנועתית, הקורסים לידיעת הארץ, הסיירת, קורס קצינים, הייתי ונשארת מרדכי גלנץ, עקור, המלחמות לא דיברו איתי.⁵⁹

פסקה זו היא למעשה מעין אינוונטר המפרק לגורמים את 'חרב העץ' של יורם. גולני מציג את מיטב סוכני עיצוב הצבריות (תנועת נוער, קיבוץ, טיולים, צבא, סיירות וכולי), ושמה לבשר לעצמו שהוא הצליח להיפרד מהם: 'חברות, חברים, אני מבקש להיפרד מאורי, להיפרד מכם. אני נפרד בכאב, באהבה, לא בצער'.⁶⁰

שבחי גלות

כאמור, הצד השני של מטבע הדמוניזציה הוא תהליך הגלורפיקציה של האלטרנטיבה. בראשית המאה ה-21 הוציא גדעון עפרת ספר שכותרתו ממצה את ליבת התהליך: 'שבחי גלות'. ספר זה מבקש להלל ולשבח את מה שיכנה אילן גור-זאב לימים 'פילוסופיה דיאספורית'. עפרת מציג תפיסה המושפעת מהפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית, הרואה בגלות סמל מטפורי וגם הוויה מהותית למצב קיומו של האדם: 'ייאמר מייד: מוקד המוח' לב הוא בגלות מטאפיזית, להבדיל מגלות פוליטית. גלות פנימית, פרטית, שקטה, נעדרת דרמות של מצור, שריפה וגירוש, אף בלי פאתוס השיבה ובניית המקדש. גלות החומקת מכל היסטוריה'.⁶¹ אך עפרת לא נשאר רק בספרות האוניברסליות של היות האדם 'גולה נצחי' בחייו, אלא מבקש לעמת בין אתוס 'שלילת הגולה' כמו שעוצב ותואר בהיסטוריוגרפיה הציונית ובין חיוב הגלות שהוא מבקש להציג כקריאת תיגר על אתוס זה. עפרת מבקש להציב אלטרנטיבה לשניים מבוניו וממעצביו של האתוס - יצחק בער ויחזקאל קויפמן, ולכן מטרת ספרו היא:

לענות למסות המפורסמות של יצחק בער 'גלות' ושל יחזקאל קאופמן, 'גולה ונכר'. גלות אחרת, הדוחה את תביעת ה'צורך בביטולה הגמור של תופעת הגלות', כדברי בער, ואת הקריאה להתמסרות הגמורה לגאולה הפוליטית, ל'קוממיות על אדמתך', כדברי קאופמן. וכך בעוד בער הגדיר גלות במלים 'פזורה ללא מרכז מדיני גלוי', ידובר להלן על גלות שהיא מצב-נפש [...] בעוד בער טען ש'חורבן מלכות ישראל הביא עמו גם את שקיעת כוח-היציירה היהודי' נבקש לקדש בברית את הגלות הרוחנית ואת היצירתיות. הגלות כתנאי לגאונות, נבקש לומר. ובעוד בער שלל את הגלות ודרש את ביטולה, יבואו הדפים הבאים לאשרה, לחייבה, לשיר את תהילתה. [...] הכתוב להלן הוא כתב הגנה על גלות רוחנית שמרצון [...] ואף יותר מזאת: ערגה לגלות; גלות נצחית.⁶²

59 שם, שם.

60 שם, עמ' 81.

61 גדעון עפרת, שבחי גלות, כרטא, ירושלים 2002.

62 שם, עמ' 9-10. מן הראוי לציין שעפרת מתייחס ל'גולה ונכר' של קויפמן ומתעלם מ'חורבן הנפש' (ראו הערה 14), אך לצורך הדיון אין זה משנה מה חשב קויפמן, אלא מה עפרת חשב על קויפמן.

הנה הגענו לקצה השני של תנועת המטוטלת: את אותה הוויה 'ז'ידית', שאת כתמיה ביקש ז'בוטינסקי 'לכבס' בנהרות ארץ ישראל, מבקש כעת עפרת לשבח ולשיר את תהילתה. הגלות שהיתה לברנר סמל ל'דומן ולרפש'⁶³ ולברדיצ'בסקי ל'סמל מפלתנו'⁶⁴ הופך אצל עפרת 'תנאי לגאונות ויצירתיות'. התיעוב מתחלף בערגה, חצי הביקורת מומרים ברצון 'לקדש בברית את הגלות'. עפרת לא היה קול קורא במדבר. לשירת תהילתה של הגלות הצטרפו רבים שביקשו להציגה כעת כהיפוכה הפוזיטיבי של הצבריות הנגטיבית. בשנת 2004 פרסם אילן גור־זאב ספר ששמו לקראת חינוך לגלותיות.⁶⁵ ספר זה הוא זיקוק סמיך ותמציתי של תהליך זה. את הציונית הציג כ'ברבריוזציה של היהדות בידי הציונות'.⁶⁶ גור־זאב ביקש לאמץ את החינוך לגלותיות ואת 'הפילוסופיה הדיאספורית' לנוכח 'ברבריוזציה' זו:

לנוכח פריין של מאה שנות חינוך ציוני אפשר כבר לסכם ולומר שניסיון המחיקה, ההשהיה והניכוס הציוני של הייעוד היהודי בידי הציונות הוא איום של ממש על מימוש האחריות המוסרית, ועל מימוש החיים המוסריים-יצירתיים הדיאספוריים בהשראת הייעוד היהודי. [יש לפעול] להתגברות על הנרמול הציוני [...] מפעל זה הוא מפעל ההינערות של רוח היהדות מחורבות הפרוייקט הציוני. [...] גם אם ישראל תוכל להתקיים עד דור אחד או שניים, היא לא תוכל לעשות זאת, אלא בתבנית מדינית של ספרטה של מגוולים אם לא תהפוך קודם לספרטה בקפוטות.⁶⁷

גור־זאב ראה בפרוייקט הציוני 'סטייה מהייעוד היהודי', וכעת יש לערוך תיקון בעל משמעות ערכית ('הפילוסופיה הדיאספורית') וגם בעל משמעות פרקטית ('מזווה בהישג יד'):

[...] שלילת הגולה מתבררת כסטייה מהייעוד היהודי, וההיסטוריה דואגת לתקנו. [...] לא היה באלימותו של החינוך הציוני חיוניות מתמדת להולדה של ממש, לא כוח שיש בו התמד, שיסיפק לממש את האידיאה של האדם החדש. [...] שוב מתחילים

63 ברנר (לעיל הערה 8), עמ' 1287-1288.

64 ברדיצ'בסקי כתב: 'רחוב היהודים הוא סמל מפלתנו, סמל גלות ישראל עם כל תוצאותיה המרות. אל תבקשו בה עץ פורח, שכבת דשא, זמירת צפרים, אויר בריא, פנים צוהלים, חיי עולמים - אל תבקשו, - כי לשווא יהיה עמלכם. כולה מראשה ועד סופה, כולה בוקה ומבולקה, בכל אשר תפנו, בכל אשר תשימו עיניכם תראו רק עקבות זוקן, מדווה, הכנעה, שפלות, עוני וחסרון כל טעם'. ראו: כתבי מ"י בן-גוריון, עמ' כח.

65 גור־זאב, חשוב לציין ששש שנים לאחר מכן 'חזר בתשובה' אילן גור־זאב בכל הנוגע לרוב ביקורתו הפוסט־אנטי־ציונית. במאמר ששמו 'צליבתו מחדש של היהודי כישועה אקסטית', ארץ אחרת, 55 (2010) ובריאיון שנערך עם גור־זאב הוא יצא נגד מרכיבים מהותיים בשיח הפוסט־ציוני וראה בשיח זה מעין ענף אינטגרלי בתוך האנטישמיות החדשה. ראו: דוד מרחב, 'האנטישמיות החדשה - איום על הרוח החופשית והאנושות', מקור ראשון, 23.7.2010. שינוי זה בעמדתו של גור־זאב, אשר נפטר ממחלה כשנתיים לאחר מכן, הוא נושא מרתק, שחורג מתחומו של מאמר זה. במאמר אתרכו בניתוח התכנים שהובאו בספר מתוך הנחה שתכנים אלו מייצגים גם את גור־זאב של שנת 2004 וגם מרכיבי יסוד בשיח הפוסט־ציוני בכל הנוגע לחיוב 'הפילוסופיה הדיאספורית' כאלטרנטיבה להגמוניה הציונית הדכאנית'.

66 שם, עמ' 190-191.

67 שם, עמ' 190.

להתפתח כאן חוש הקיום היהודי-הגלותי, שלעולם דואגים שהמזווה של היהודי תהיה בהישג יד. [...] התובנה המשתרשת עתה בקרב חוגים הומניסטיים בישראל היא שאין עתיד לדמוקרטיה ולחברה הומניסטית בישראל. [...] אני שואל: האם אין אתם רואים שכבר בשלה השעה לחינוך לגלותיות?⁶⁸

חוץ מהמשמעות הפרקטית (הצורך במציאות של מזווה בהישג יד) גור-זאב טרח להציג את קווי היסוד של 'החינוך לגלותיות':

במובנו הפשטני, תעודתו של החינוך לגלותיות היא להבטיח שילדינו יהיו מצוידים היטב לקראת השיבה לחיים בגולה. [...] חינוך לגלותיות אינו מתמצה בחינוך המכשיר להתנהלות יעילה וראויה של אדם קוסמופוליטי, אלא מכוון בראש ובראשונה לאורח חיים אתי-יציירתי, היונק מהפילוסופיה הדיאספורית ומהאידיאה של הגלותיות ביהדות, ומוביל להולדתו של האדם המאלתר.⁶⁹

גדעון עפרת מבקש לשיר את שבחי תהילתה של הגלות, ואילו גור-זאב מבקש לכונן את 'יבנה החדשה' בתור מקור רוחני תחליפי. 'האמונה הדיאספורית' היא התיקון המבוקש לציונות, שנהפכה ל'ספרטה של מנוולים':

בהקשר של היהודים בישראל חייב החינוך לגלותיות להכיר הן באפשרות ובצורך של גולה יהודית בפלסטין המשוחררת מן ההגמוניה הציונית והן באפשרות ובצורך של גולה יהודית בישראל הציונית, ההופכת לנגד עינינו לספרטה של מנוולים. כבר היום, עוד לפני הניצחון המוחלט של הלאומיות הפלסטינית על הלאומיות היהודית, הוא יכול וצריך לתת מקום לפרוייקט בנייתה מחדש של יבנה. עליו לחזור באופן ביקורתי לתובנה ולאמונה הדיאספורית של יוחנן בן זכאי.⁷⁰

עפרת וגור-זאב עורגים לגולה הן במובן המטפיזי והן במובן האירופי, ואילו 'השיח המזרחי הרדיקלי החדש'⁷¹ מבית מדרשם של סמי שלום שטרית, אלה שוחט, יהודה שנהב וחבריהם עורג ל'גולה המזרחית', אותה ביקשה לעקר את ההגמוניה הציונית-אשכנזית. המשותף לשיח האשכנזי ולשיח המזרחי הוא הדמוניזציה שהם עושים למפעל הציוני, והשונה הוא מוקד הערגה. סמי שלום שטרית היטיב לבטא את הכמיהה למצוא ביהודי המזרחי הטרומ-ציוני את המקור לגיבוש זהות אלטרנטיבית:

כל היושבים על האדמה הזו הם קורבנות של תפיסת העולם הציונית הפולשת. [...] אני מעמיד את המקור היהודי מול הנסיון של הציונות במאה השנים האחרונות לחסל את היהדות שלי ואת המזרחיות שלי. [...] המחשבה הציונית שבאה למחוק אותי כיהודי וכמזרחי ייצרה את מדינת ישראל, ואני רוצה לחזור ליהדות, היהדות כמקום

68 שם, עמ' 192.

69 שם, עמ' 192-193.

70 שם, עמ' 199.

71 מושג זה 'השיח המזרחי הרדיקלי החדש' הוא מושג מפתח בספרו של סמי שלום שטרית: המאבק המזרחי בישראל, עם עובד, תל אביב 2004.

לברוח מהציונות. [...] מהותה של הציונית היא הכיבוש - משמע, נישול ודיכוי [...] הקמת המדינה היתה הדבר הכי מחורבן שקרה בהיסטוריה היהודית.⁷²

כשם שגור־זאב האשכנזי מבקש לברוח מ'ספרטה של מנוולים' אל 'בנה החדשה', כך שטרית מבקש 'לברוח מהציונות' אל היהודיות והמזרחיות שלו. האחד רואה בציונות 'סטייה מהיעוד היהודי', והשני - 'הדבר הכי מחורבן שקרה בהיסטוריה היהודית'. ביטוי קיצוני אומנותי לגישה זו אפשר למצוא בשירה של קלריס חרבון 'הזעקה לא עוד'. חרבון מאשימה בשירה את הציונים 'האשכנזים בכל פשע אפשרי וכמהה לחזור ל'מרוקו שלנו'. להלן קטע מתוך השיר:

פשעתם, אחיי בני עדות אשכנז [...]]
חמסתם, גנבתם, אנסתם את תומתם של הוריי
[...] תביטו במראה ותגלו כמה אתם מכוערים
חמדנים שכמותכם, איך הובלתם אותנו כצאן לטבח
לגזזת, לעוני, לסמים, לתלות, לפינוי מהבתים שלנו
לשואה שלנו היהודים - הערבים
גרמתם לנו לעזוב את מרוקו שלנו
ואני רוצה לצעוק: 'מלך מרוקו, אולי עכשיו תיקח אותנו בחזרה'
הצל אותנו
לקחתם לנו את הבית היחיד שבו יכולנו להרגיש שייכים
הלעתם אותנו בציונות, בכיבוש
ומבלי שנתנגד
עטפתם אותנו בארעיות קבועה של כלום
ניצחיות של קיבעון וחידלון
מכחישי שואה שכמותכם
מתי כבר לסבתא שלי יהיה מספר על היד?⁷³

השיר מבטא היטב את שני צדי מטבע עיצוב הזהות: הציונים האשכנזים זוכים לכל כתם אפשרי ונפתסים פושעים ומחוללי שואה ליהודים-הערבים, ובו בזמן הגעגועים ל'מלך מרוקו שלנו' והבקשה שהוא 'יציל אותנו' ויחזיר את יהודי מרוקו ל'בית היחיד שבו יכולנו להרגיש שייכים'. מבחינה זו שיח הדמוניזציה הציוני והגלוריופיקציה הגלותית הוא שיח חוצה עדות: מוטי גולני הקיבוצניק האשכנזי מבטא סלידה מ'בני הקיבוץ היהירים, המלאים בגאוות הצלחתה של הציונות בארץ-ישראל', ומתאר את עצמת האכזריות והאטימות הצברית בצבא כלפי החלשים והאחרים: 'מבועת ראיתי כיצד מתעללים כולם - מפקדים וחיללים, חברי - בחלשים מהם. לועגים, דורכים, מועכים, כאילו לחלשים אין חלק ונחלה בתוכנו'.⁷⁴ ואילו אלה שוחט המזרחית רואה בציונות 'מעשה הונאה אדיר כלפי המזרחים. הציונות מחקה בשיטתיות את ההיסטוריה,

72 אספה פלד, 'שלום שטרית', ידיעות אחרונות - 7 ימים, 13.7.2007.

73 קלריס חרבון, 'הזעקה לא עוד', הכיוון מזרח, 18 (2009), עמ' 17-20.

74 גולני, מלחמות לא קורות מעצמן, עמ' 42.

את התרבות ואת הזהות של יהודי ארצות האסלאם, והצליחה לחסל בתוך דור או שניים אלפי שנות ציוויליזציה'.⁷⁵ היא משחירה את אטימותו האכזרית של הממסד הציוני עד כדי הפיכת המזרחים 'לגדר החיה ולבשר התותחים' במלחמת העצמאות.⁷⁶

ב-1958 שתל ס' יזהר בפי אחד מגיבורו ספרו ימי צקלג את הדברים האלה:

אהבת העם היהודי! אה, כן. בואו רגע ונדבר בזה. העם היהודי! איזה עם יהודי? אהבת העם היהודי! מי אוהב אותו? הלא אנחנו נמלטים כניכוסים מפני כל מה שהוא יהודי, וזה כבודנו וזקיפות שידרתנו, ותדעו מפורש, אחת ולתמיד: אנחנו בוחלים בכל מה שגם ריח-ריחו כזה. החל בשיעורי ההיסטוריה היהודית, עם כל הצרות, וכלה במאכלות ובגניחות היהודיים, בכל מה שהוא מבטא גלותי, מנהגי גלות, ובאידיש בכללה, הבדיחה הזו שקורין לה אידיש, על צליליה ונגינתה, על פרצופיה הלא שזופים, המבעים שינים מתקנות בכסף ובזהב ובריר זכרונות מן העיירה שלהם שם [...] מנערים חצננו במפורש, מכל שייכות שהיא, לא רק ממה שריח דת או מסורת לו, מכל מה שקורין לו 'רגש יהודי', כולל חזנות, מטעמי דגים וטקסי הלוויות - כל אותה תבחלה מוקצה מחמת שומן עפוש.⁷⁷

יותר מחמישים שנה עברו מאז בחל גיבורו של ס' יזהר מכל מה ש'ריח ריחו הוא יהודי', וכעת מוטי גולני, אילן גורזאב, סמי שלום שטרית, אלה שוחט, כל אחד מנקודת מבטו האתנית והרעיונית, יוצאים במסע השחרה ודמוניזציה של כל מה ש'ריח ריחו הוא צברי'. הדמוניזציה של ההווה הצברית היא אנטי-תזה לדמוניזציה של ההווה הגלותית. ממש כשם שהמהפכנים החלוצים ערכו רומנטיזציה ואידאליזציה ליהודה המכבי, לבר-כוכבא ולגיבורי התנ"ך, כך בדיוק המורדים עושים בצבריות, ומציגים את הגלות, את היהודי, את המזרחי, את האשכנזי באור של נוסטלגיה ובזיו של געגועים לעבר מדומיין.

לסיכום, כדי להמחיש את הדיאלקטיקה של הדמוניזציה אפשר להשוות באמצעות טבלה את היפוך מושאי ההערצה והביקורת במפנה המאה ה-20 לבין מפנה המאה ה-21:

מפנה המאה ה-21 - הדיכוטומיה הפוסט-ציונית		מפנה המאה ה-20 - הדיכוטומיה הציונית	
הגלות	הציונות	העברי החדש	היהודי הגלותי
תנאי ליצירתיות	אטימות מתנשאת	זקוף	כפוף
תנאי לגאונות	'ספרטה של מנוולים'	אקטיבי	פסיבי
רגישות ל'אחר'	מפעל דיכוי של 'אחרים'	אמין	פחדן
הומניסטית	מיליטריסטית	בריא	חולה

75 אלה שוחט, 'מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קרבנותיה היהודים', בתוך: הנ"ל, זכרונות אטורים - לקראת מחשבה רב תרבותית, בימת קדם לספרות, תל אביב 2001, עמ' 200.

76 שם, עמ' 173.

77 יזהר, ימי צקלג, עמ' 374.

ד. תזה, אנטייתזה וסינתזה - מחשבות על השלב הבא

מתיאור תנועת המוטטלת שהוצגה במאמר הזה אפשר לגזור מעין חוקיות היסטורית (מובן שחוקיות היסטורית היא דבר מגביל, מוגבל וצריך התייחסות ביקורתית וספקנית): נראה שבממד האישי וגם בממד החברתי-לאומי בשל הצורך בגיבוש זהות ייחודית יוצאים אחדים במסע רוחני, שמחייב את 'רצח' הזהות הקודמת כדי לאפשר צמיחה של זהות חדשה. אפשר לראות בעצמת הזעם של מייצגי הדמוניזציה הצברית מעין סוג של מרד נעורים מאוחר. ההורים מרדו בגולה והשחירו את דמותה, ואנו, 'תוצרי המרד', מבקשים למרוד במרד. דומה שאותם כותבים היו צריכים לצאת למעין מסע אדיפלי המבקש לרצוח את צבריותם-אוריותם (אורי) כדי לעצב מחדש את זהותם האישית.

במובן הזה אפשר לראות בדיאלקטיקה של הדמוניזציה מעין שלב ביניים הכרחי. המעבר של מקצת דור הבנים מאימוץ טוטלי של דמות הצבר ל'השחרה' ול'דמוניזציה' מוחלטת שלו מתאפיין באותו 'חטא' שחטאו האבות כלפי הוויית הגלות. כשם שהוויית הגלות איננה רק 'דומן ורפשי', שיש לטאטא 'במטאטא השמד', כך גם בהווייה הצברית יש גוונים אחרים מלבד 'ספרטה של מנוולים'. משאת נפשו של גולני להיפרד מאורי מובילה אותו כמעט בהכרח להשחרה טוטלית של מרכיבי אוריותו. יריב בן-אהרן, בן קיבוץ אחר שעבר תהליך דומה של מאבק אדיפלי בקוד ההתנהגות הצברי, היטיב להגדיר צורך זה: 'אני בלי לחבוט ולנפץ עד תום את אלילי ילדותי ובהרותי - לא אוכל'.⁷⁸

תהליך הגדרת זהות של יחיד או של קבוצה אינו מתרחש בחלל ריק. זהו תהליך שהפרט בוחן בו את זהותו תוך כדי השוואתה לקבוצות אחרות ולהגדרות זהות אחרות. המושג הסוציולוגי קבוצת התייחסות יכול להיות לעזר בניתוח שיח הזהות הישראלי. קבוצת התייחסות מוגדרת 'כל קולקטיב חברתי, שאל תרבותו ומבנהו מתייחס האדם, התייחסות הבאה לידי ביטוי בהתנהגותו או במחשבתו'.⁷⁹ קבוצת התייחסות יכולה להוביל את הבוחן אותה לתגובות שונות: היא יכולה להיות מודל לחיקוי. לדוגמה, נוער ישראלי מאמץ לעצמו תרבות של בילוי ואפנה הלקוחים מהתרבות האמריקנית. היא יכולה להיות בסיס לניסיון לעיצוב סממני זהות אלטרנטיביים מתוך מחאה השוללת את מאפייני אותה קבוצת התייחסות, לדוגמה הלבוש המרושל והשער ארוך של ההיפים במחאה על 'הצביעות הבורגנית' של דור הוריהם. עיצוב הזהות הוא למעשה שיח מודע ובלתי מודע עם מגוון נרחב של קבוצות התייחסות. דומה שכאשר יש קבוצת התייחסות דומיננטית המציבה קודים ברורים של התנהגות ומגייסת מגוון נרחב של סוכני סוציאליזציה כדי לאמץ קודים אלו, הגדרת הזהות למול קבוצת התייחסות זו מובילה רבים למודל דיכוטומי של אימוץ והשתלבות למול מרד, מחאה והצבת אלטרנטיבה הפוכה. שלב זה מאפיין תקופות מהפכניות.

ואולם דומה שההווייה הישראלית היום ושיח הזהות הישראלית-יהודית נמצאים מרחק רב

78 דברים שאמר יריב בן-אהרן בריאיון עם אורה ערמוני: 'יריב בא חשבון עד נפש', קיבוץ, 11.12.1991. ניתוח של תופעת המרד במרד בכלל ושל המרד של יריב בן-אהרן בפרט ראו מאמרי: 'המרד בהווייה היזחקית: המאבק לפריצת הסד המעקר של דרישת ההמשך', החינוך וסביבו, ל (תשס"ח), עמ' 155-180.

79 יונתן שפירא, אורי בן-אליעזר, יסודות הסוציולוגיה, עם עובד, תל אביב, 1986, עמ' 96.

הן מהתקופה המהפכנית שביקשה ליצור את העברי החדש הן מהראקציה הפוסט־מהפכנית שביקשה להשחירו. הן המרד של ראשית המפעל הציוני הן המרד במרד של עורכי החשבון עם מחיר המהפכה הלכו ואיבדו את חיוניותם. הדיכוטומיה יהודי לעומת עברי חדלה לשמש נקודת משען שבאמצעותה מעוצבת הזהות של בני הדור השלישי והרביעי לשיח הזהות הישראלית־יהודית. חלוצי ראשית המפעל הציוני בארץ ישראל עיצבו את זהותם כאנטי־תזה ליהודי הגלותי, ולאחר מכן ביקשו מקצת התוצרים של פרויקט זה לבוא חשבון עם התזה הצברית תוך כדי כמיהה לחזור ל'רוח הגלות' כמקור לזהות אלטרנטיבית. אלה שביקשו לבוא את 'אורי הצבר' וגם אלה שביקשו להיפרד ממנו היו בתוך גבולות הגזרה של השיח המהפכני והראקציה למחירה של מהפכה זו, אבל כיום דומה שאנו עדים לניצני השלב הבא. זהו השלב שמתחולל בו מעין מיקס בין 'ישראליות־צבריות' ל'יהודיות'. שלא כתנועת המטוטלת שהוצגה עד כה, שיח הזהות המתחולל בשנים האחרונות כבר אינו נמצא בשיח ה'אורי' (או עבריות או גלותיות), אלא בשיח ה'גם וגם'. אבקש לכוון את שלב הסינתזה הזה השלב ה'יוד־רָאלי'.

תופעת 'החזרה לארון הספרים היהודי' כמקור לגיבוש זהות סדוקה הולכת ומתעצמת בשנים האחרונות. אנו עדים לפריחה חסרת תקדים של עמותות, מכינות, כינוסים ובתי מדרש שעוסקים בנושא הזהות היהודית. הגופים האלה עוסקים בלימוד משותף של טקסטים יהודיים, בלימוד טקסים הקשורים למחזור החיים האישי והלאומי ולעריכתם: חגים, שבת, בר ובת מצווה, טקסי אבלות, בקיום דיאלוג בין הזרמים השונים ביהדות מתוך שאיפה להפוך את אוצר המורשת היהודית למרכיב מרכזי בעיצוב הזהות התרבותית בישראל.⁸⁰ כחלק מתוך תהליך זה אפשר לראות בשנים האחרונות פריחה של עמותות ומוסדות חינוך היוצרים שילוב מעניין בין מאפיינים צבריים למאפיינים יהודיים.

נושא זה דורש פיתוח והעמקה החורגים מגבולות הגזרה של מחקר זה, אך לצורך המחשת התהליך אציג בתמצות רב כיצד בקרב רוב הארגונים העוסקים ב'התחדשות יהודית' ו'בחזרה לארון הספרים היהודי' מתפתחות הוויה ותודעה היוצרות ערבוב צבר־יהודי.

בשנים האחרונות אנו עדים לתהליך מאתגר בעל פוטנציאל שיכול להיות מנוף לשינוי חברתי: צעירים - בוגרי תנועת הנוער - מקימים קבוצות ומתיישבים בעיקר באזורי הפריפריה (גאוגרפית וסוציו־אקונומית). הקבוצות פועלות מתוך מחויבות גבוהה לעשייה חברתית וחינוכית ומתוך רצון לשיפור פני הקהילה שבה בחרו לחיות.⁸¹ בקומונות ובקבוצים העירוניים

80 על תופעת 'החזרה לארון הספרים היהודי' כמקור לגיבוש זהות סדוקה כבר נכתבו מחקרים לא מעטים. ראו למשל: יאיר שלג, מעברי ישן ליהודי חדש, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011; אלון גן, 'מ'תנועה של משוחחים' לחממה מטפחת יחידים: מפעלה של חברת שדמות', בתוך: אברהם שפירא (עורך), מענית הלב: ספר היובל לכבוד מוקי צור, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006, עמ' 165-182; נעמה אזולאי, רחל ורצברגר, 'התחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל: מתופעה לתנועה חברתית חדשה', פוליטיקה: כתב־עת למדע המדינה וליחסים בינלאומיים, 18 (2008), עמ' 141-172.

81 על התהליכים האלה ראו: יובל דרור (עורך), הקבוצות השיתופיות בישראל, יד טבנקין, רמת אפעל 2008; ניר מיכאלי, דרור יובל, 'הקבוצות השיתופיות בישראל: המשכיות ושינוי בתנועה הקיבוצית', הקיבוץ מאה השנים הראשונות, ידי יצחק בן־צבי, ירושלים 2010, עמ' 357-365.

של תנועת הבוגרים אפשר לראות שילוב מהותי, המחבר בין לימוד מקורות היהדות ללימוד מקורות הציונות תוך שילוב מתמיד בין לימוד לעשייה חברתית-משימתית. השילוב בין מוטיבים צבריים כגון אקטיביות, משימתיות, חלוציות, טיולים, אהבת הארץ לבין מוטיבים יהודיים כגון לימוד בחברותות, עיצוב טקסים וחגים תוך שיח חוקר עם 'ארון הספרים היהודי', לגיטימציה לשיח אינטלקטואלי (גיבוש עולם רוחני) ואמוציולני (שיחות נפש) מעידים על שלב הסינתזה 'היודו-ראלי', או ה'צבר-יהודית'.

בד בבד עם תהליך צמיחתן של הקהילות האלה מתחולל תהליך הולך וגדל של הקמת מכינות קדם-צבאיות, שמבקשות לשלב בין שיח זהות יהודי לשיח זהות ציוני. עיון במטרות ובפעילויות החינוכיות של המכינות הצבאיות מעיד על שילוב בין לימוד מקורות מ'ארון הספרים היהודי' לקריאה לשירות קרבי בצה"ל.⁸² אם ניקח לדוגמה את המכינה הקדם-צבאית להכשרת מנהיגות על שם רבין באורנים ונבחן את החזון והיעדים שהיא מציבה, נוכל להצביע על סינתזה זו. שלא כשאיפת יודק'ה מ'הדרשה' להקים את הציונות על ידי הרס היהדות, חזון המכינה מבקש לשלב בין השניים, ושואף לקיים אורח חיים המבוסס על תפיסת עולם ציונית ועל תרבות העם היהודי. אחד משמנות היעדים של המכינה הוא היעד המבקש לקיים 'אורח חיים המשלב את תרבות ומורשת העם היהודי', ובד בבד נמצא היעד הדורש מבוגרי המכינה לשרת בצבא 'שירות צבאי מלא ומשמעותי חברתית, בפיקוד, בקצונה ובקבע'.⁸³

הסינתזה 'היודו-ראלי' מתממשת הלכה למעשה הן בלימוד הן בעיצוב אורח החיים במכינה. אין זה מקרי שהשיעורים הנערכים במכינה משלבים בין ראשית המפעל הציוני ועיסוק בהגות העליות החלוציות ובמורשתן לקיומו של בית מדרש הלומד משנה ותלמוד תוך כדי מתן פרשנות אקטואלית לסוגיות הנלמדות. כך נכתב על מהות בית המדרש במכינה:

ההנחה העומדת ביסוד בית המדרש היא שהתרבות היהודית נבנית מן המתח שבין העבר להווה, בין הטקסט הכתוב לחיים, בין מסורת לחידוש. לימוד הטקסט העתיק מאפשר להתבונן במציאות העכשווית מנקודת מבט חדשה, אחרת. בכל שנה לומדים סוגיה מן התורה שבעל-פה (משנה או תלמוד) ברציפות, והיא מהווה בסיס לדיון בסוגיות מן המציאות של הלומדים וגם ללימוד טקסטים נוספים, עתיקים וחדשים, מעולם התרבות היהודית והעברית.⁸⁴

השילוב המתמיד בין לימוד יהודי ללימוד ציוני לעריכת טקסי חג המבקשים לשלב מסורת עם חידוש נהפך לאחד המאפיינים המרכזיים של המכינות הקדם-צבאיות.⁸⁵

82 על המכינות הצבאיות ראו: מתי חי, 'המכינות הקדם-צבאיות הכלליות/מעורבות', <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30201> (אוחזר ב־4.12.2013).

יאיר שלג, 'אליטה - הגיע הזמן להפסיק להתבייש במלה הזאת', הארץ, 6.5.2003.
83 אתר מכינת רבין: <http://www.oranim.ac.il/sites/heb/community/rabin/about/pages/default.aspx> (אוחזר ב־4.12.2013).

84 <http://www.oranim.ac.il/sites/heb/community/rabin/activity/enriching/Pages/default.aspx> (14.6.2011)

85 עוד עדות ביוגרפית המעידה על הכמיהה לחיבור בין 'ארון הספרים היהודי' למורשת התרבות החלוצית של ראשית המפעל הציוני נמצאת בספרו של מוטי זעירא, מקומי, כרמל, ירושלים 2010. זעירא,

עיון בטקסי החג שמעצבים בתי המדרש, המכינות הקדם-צבאיות וקבוצות המשימה מאשש מהותית את מגמת הסינתזה. במקומות האלה חברי הקהילה יוצרים תוך כדי תהליך לימוד קבוצתי מסכתות וערבי חג, כגון הגדת פסח, סדר ט"ו בשבט, תיקון ליל שבועות. עיון במקורות היניקה אשר באמצעותם תוכני החג נבנים מורה על נוכחות בולטת של שני מקורות יניקה: מצד אחד ריבוי של מקורות מתוך מחשבת חז"ל, הקבלה, החסידות וההגות היהודית, ומצד אחר ריבוי מקורות של חלוצי העליות הראשונות. יוסף חיים ברנר ורבן יוחנן בן זכאי, ברל כצנלסון ורבן גמליאל, יצחק טבנקין ור' נחמן מברסלב, מאיר יערי והבעש"ט משמשים מקורות יניקה וזהות, אך הפעם לא כהתרסה וניגוד של יהודים גלותיים למול עבריים חדשים, אלא כמקורות משלימים המזינים את הרוח 'היוד-ראלי'⁸⁶.

שלא כמו 'ביעור החמץ המנטלי' השלונסקאי ושיטת ה'איפכא מסתברא' הז'בוטינסקאית מחד גיסא ושלא כ'חינוך לגלותיות' הגור-זאבי ו'שבחי הגלות' העפרתי מאידך גיסא, שיח זה מכונן זהות סינתטית, שיח אשר במקום לעצב זהות על ידי רצח הזהות הקודמת מבקש לעצב זהות שמפיקה מהטוב ומהמזין שבשני העולמות.

מן הראוי לציין שפנייתם של רבדים שונים בחברה הישראלית ליצירת 'שיח יוד-ראלי' נגזרת לא רק מדעיכתו של שיח הדמוניזציה כשיח מכונן זהות. תרמו לכך תהליכי עומק רבים שהתחוללו בחברה הישראלית בשנים האחרונות: רצח רבין כמאורע מעצב זהות, שבגיניו עסקו רבים בבחינת המכנה המשותף בין הזרמים השונים בחברה הישראלית; חדירתה של תרבות העידן החדש בעולם המערבי לישראל והכמיהה לעיסוק ברוחניות; העיסוק הגובר והולך בזיכרון השואה והפיכת השואה למרכיב מרכזי בהגדרת הזהות הישראלית; המחקר הביקורתי על גישת 'שלילת הגולה'. כל אלה תרמו רבות להמרת שיח ה'או-או' בשיח ה'גם וגם'.

עוד שאלה המזמינה מחקר אחר היא השאלה אם מדובר בהכרח טרמיניסטי של הרס ובניין, תזה ואנטי-תזה; או שביכולתה של החברה 'לדלג' על שלב ההרס כדי לעצב זהות שאינה נבנית על רצח הזהות הקודמת.

אם נקבל את ההנחה שאנו בשלב הסינתזה, הרי יש לשער שהדיאלקטיקה של הדמוניזציה והגלורייפיקציה כלפי אתוס 'שלילת הגולה' תדעך ותפסיק לשמש אמצעי מהותי בכינון הזהות הישראלית-יהודית. ימים יגידו לאן יתפתח שיח הזהות באפיק 'היוד-ראלי'.

86 מייסדי המדרשה באורנים, מתאר בספר זה את הצימאון האישי שלו למזג בין השניים וגם את פעילותה החינוכית-רעיונית של המדרשה על בסיס מיוזג זה.

86 ביטוי למיזוג מקורות זה אפשר למצוא בשפע באתר מכון שיטים - אתר החגים <http://www.chagim.org.il> (אוחזר באוקטובר 2013). ניתוח של מסכתות חג, כגון הגדה של פסח וסדר ט"ו בשבט ראו: ניר מיכאלי, 'אנשי המחרת: הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2007, עמ' 104-108.